

Олекса Конторин

ЛАРИСА

ОПОВІДАННЯ БІЙЦЯ

Була у наших ескадроні
Весела дівчина, струнка,—
Хвилясті кучері на скроні...
У неї кінь — над буйні коні,
Клинок і кольт в її руках,

А за плечима карабінка,
Патронів повен патронташ.
Під нею кінь гарцює дзвінко.
Орел завзятий, а не жінка
На бойовім коні літа ...

— Пройти негайно ліс дрімучий !
Кінь Лари рвав вперед щосил.
Співа Лариса, в бій ідучи...
Її лице мов мак квітуче,
І очі — неба тепла синь.

Десь шанці ворога за лісом.
Ми зупинилися на мить,
І слово забира Лариса,
І голосно лунає в лісі
Крилате слово і летить :

— Товариші, збирайте сили
На тих, що смокчуть людську кров !
Або мета, або могила ...
Одну секунду відпочили
І вже готові битись знов.

— Ми підем так, щоб світ немилый
Був нашим лютим ворогам !
І всі вітали Лару смілу
За слово радісне, уміле,—
Шумів овацій ураган ...

Той шум — бійців рішуча мова,
Не шум, а заклики на бій.
— Ми завше в бій іти готові!
І командир нахмурих брови,
Сказав розпалений юрбі:

— У тил гадюкам, — щоб кресати
Огонь і дим з голів катів!
А в небі хмари волохаті, —
На них снопом лягла лапата
Передвечірня вогка тінь.

Гарячий вітер понад лісом ...
— По конях! — пролунав наказ,
І перша на коні Лариса.
Гарячий вітер понад лісом
Йй гладить кучері щораз.

Клинок в клинок, і піки в піки —
І сотні ворогів лягло.
Та раптом пролунали крики —
Гукнув з неспокоєм великим
Якийсь товариш крізь огонь:

— Товариші, рятуй Ларису!
Одна змагається вона,
Мерщій на поміч, не баріться!
Навколо вороги зійшлися,
Багато їх, вона одна.

Руба Лариса вліво, вправо,
Клинок об голови дзвенить,
Руба й гукає: „Слава, слава!“
Та у лице її — криваво
Шрапнель від ворога летить.

Підбігли хлопці — ворог здався,
А Лара впала, тільки кінь
Сльозами теплими вмивався,
Іржав, розгублено топтався,
І копитами бив полин.

Взяли на руки тепле тіло.
— Прощайте! — мовила вона.
Лице поблідло і змарніло,
Йй холодне небо посивіло.
— Прощайте! — віддала луна.

— Брати, не покладайте зброї,
Ще недобито ворогів.
І в дні республіки нової
До зграї біло-золотої
Подвойте більшовицький гнів!

І на лице, колись квітуче,
Лягла безсилая рука,—
Тривожний вітер ізза кручі
Такий бентежний і ревучий
Цілує Лару і кливка.

І раптом стрепенулись коні ...
— Шапки з голів! — а угорі
Над нею прапори червоні.
— Нема між нами в ескадроні
Того, хто з нами так горів ...

Та не забудуть мільйони
Героїв, славних героїнь ...
В цвіту ростуть нові колони
Щасливих, юних поколінь.

Жихар, 1938 р.

Олесь Донченко

ДІД САВА

ОПОВІДАННЯ

Дід Сава другий рік лежав на печі, нездужав. Та й то скапати — прожив дід мало не дев'яносто років. Лежав, простягши вузлуваті, як коріння, коричневі руки. І сам увесь був брунатний, наче згорів на пекучому сонці в жнива. Тільки борода дідова біліла, як перший незайманий сніг.

Ніяк не хотів йти дід на ліжку, в кімнату. На печі було старому і тепло, й затишно. Старший син Юхим, голова колгоспу, пробив у стіні віконце, і дід цілими днями дивився на двір. Хата стояла на горбі і дідові видно було поверх зелених садків далеке неозорне поле. Взимку біліло воно сніговими заметами, насуплені хмари низько проповзали над ним. А потім сходив сніг, гайвороння падало на чорну таловину, і дід Сава знав тоді, що починається весна. Він кликав Юхима й ворухив вів'ялими губами:

— Весна, синку... Щоб із сівбою, бува, не спізнитися, а яровим...

Починалися раптом спекотливі, мов улітку, дні. З півдня піяв гарячий вітер і сушив землю. Юхим бігав заклопотаний. Виявилось, що не всі сівалки відремонтовано, а дід поривався з печі й жучив сина:

— Не я казав... Сохне земля, в сухе сіятимеш... Х-хазяїн!

Він ревниво стежив за кожним кроком Юхима, він допитувався, чи глибоко орють, чи прочищене зерно, чи немає на хлібах жука-кузьки. І коли в сина щось не йшло на лад, дід бубонів:

— Який з тебе голова! Не я казав! Х-хазяїн!..

І в це останнє слово старий вкладав усю силу свого докору і зневаги.

З віконця стежив дід як заходить сонце — чи на дощ, чи на вітер, примічав як ластівки літають, яка роса на траві, і чи немає де на обрії підозрілої хмари.

Якось залетіла на ніч бджола, млява й безсила. Дід стривожився:

— Гроза буде, злива. Бджола сідає, ластівки крилом об траву черкають. Загине сіно, Юхиме! Запам'ятай моє слово — загине!

— Зберемо до вечора, тату, не загине.
— Не встигнеш, Юхиме. Х-хазяїн! Ластівки, кажу, і бджола — глянь, крильця обважніли...

Глянув на обрій — над далекими вітряками повисла хмарина.

— Пропало сіно! — бідкався дід, — завжди з того боку ота хмарина — перед грозою.

А хмарка швидко росла, набирала сили, шугнув вітер, справді хлопнула ввечері злива. В хату ввійшов Юхим і вийшов на лаву.

— Сіно! Сіно! Не я казав! — бовкнув старий. Та Юхим стомлено посміхнувся:

— Все в стогах, тату. Встигли прибрати...

Дід Сава глибоко зітхнув, прошелестів:

— В стогах. Спасибі, сину. По-хазяйському.

У жнива невідступно дивився дід як білють на полі сорочки в'язальниць, як до самінького обрію, наче мурахи, ворущаться люди. В розчинене віконце долітало до діда стрекотання жниварок, і вітрець приносив часом гарячий запах достиглої, мідної пшениці. Той запах хвилював діда. Він хапав ротом запашне повітря, сухі груди судорожно здіймались, дід спирався на лікоть і гукав:

— Молодця, братця! Заходь із кутка! Із кутка, кажу, заходь! Пшениця яка! Кожна зернина — п'ятак!

Дідові здавалось, що він голосно кричить, що його чує син Юхим, увесь колгосп, усе поле чує. Але з дідових вус злітали тільки тихі, старечі слова, як шелест мідно-червоної пшениці.

Та найбільше любив дід Сава сад. До останніх днів, доки не звалила стареча неміч, порпався дід біля дерев, щепи щепили, оббирав гусінь. Великий був сад, на десять гектарів, і весною рожеві пелюстки цвіту пригорщами обсіпали сиву дідову голову. П'ятнадцять років упадав дід біля яблунь і вивів новий сорт яблук. Покуштував Юхим і мало не картузом об землю вдарив:

— Сад-виноград! Вино, а не яблуко!

Примічали люди, що була в старого з усіх яблунь молодша одна найулюблена. Сам обкопував і глиною обмазував її дід кожну гілочку на ній, наче гребінцем причісував. А в посуху воду сам з криниці носив, напував досхочу коріння. І якась затаєна думка світилась тоді в дідових очах.

Три дочки й чотири сини було в діда — ланкові, бригадири в колгоспі і трактористи. Розглядаючи орден на грудях у старшого сина, дід удесяте питав:

— І в Кремлі був, Юхиме? Сталіна бачив?

— Бачив, тату.

Теплі вогники спалахували в пригаслих дідових зіницях:

— Напиши йому... Так і напиши: „привіт від діда Сави, котрий дев'яносто років землю... земельку шкрябав...”

Узимку бували вечори, коли збиралась до Юхима вся дідова родина. Приходили сини й дочки, зяті й невістки, онуки приводили правнуків, сходились сусіди. Розмовляли про свої колгоспні справи, про трудовні, про повні закроми зерна.

Дід звішував з печі бороду, прислухався, і коли заводи радиотелефон і гості починали танцювати, дід спирался на лікоть і шелестів:

— Молодця, братця! Заходь із кутка! Із кутка, кажу, заходь!

Під час виборів, Юхима виставили кандидатом до Верховної Ради. Коли розповіли дідові про це, старий покликав до себе сина, обняв його тремтячими руками й сказав:

— Оце, Юхиме, діждався я перед смертю найбільшого щастя. Гляди ж — як для колгоспу працював, так і для всього народу працуй, нікуди не звертай, іди все просто й просто...

Рано-вранці, в день виборів, дід звисив раптом із печі ноги й попросив валянки й кожух.

— Діду, куди це? — здивувались домочадці.

— Куди? — сердито прошамкав дід. — Забули хіба який сьогодні день? Голосувати піду.

— Тату! — сплеснув руками Юхим. — Ви ж нездужаєте! Вам же дев'яносто років, а на дворі мороз який — замерзнете!

Та ніякі розмови не допомогли. Довелося запрягти коней, закутати діда в кожух і відвезти до сільради. Дід проголошував, повернувся додому і знову поліз на піч. Від прогулянки на морозі боляче нили на тілі старі рубці від козацької нагайки. Одержав їх дід ще років тридцять тому, під час „виборів“ у царську думу, але пам'ятка лишилась на все життя.

Дід мовчав. Не чутно було навіть його дихання. Стривожений Юхим зазирнув на піч. Дід лежав горілиць, заплющивши очі.

— Тату! — позвав син. — Тату, що з вами?

Дід поворухнувся, глянув на Юхима.

— Ви нездужаєте? — турбувався син. — Вам погано?

Дід Сава зітхнув, наче прокидаючись від глибокого сну.

— Мені погано? Отакої!.. — шелеснув він. — Чому б же мені — та погано? Ні, думав я думу, сину. Інею багато цієї зими — на врожай. Може мене вже не буде, то ти, сину, щоб яблук парвав із тієї яблуні, котра біля криниці. У Москву депутатом їхатимеш — повезеш нашому Сталіну. Із колгоспного саду, скажеш, від покійного діда Сави. Яблука, шепнеш, як мед. Новий сорт, „сталінка“, сам дід Сава, скажеш, викохав...

Гриць Жученко

ПІСНЯ

Коню мій булавий
Не ходи в траву.
Я для тебе з лану
Сам трави нарву.

Вигляжу на зерні,
На вівсі й тоді
Вимію в озерній
Голубій воді.

Поведу в діброву,
В лузі попасу :
— Набирайся крові,
Наливай красу !

Підем до криниці,
В ліс до джерела :
Напивайсь водиці,
Щоб краса жила !

А як прийде свято,—
В гриву золоту
Красну, не пом'яту
Стрічку заплету.

А нависнуть тучі
З громом пополам,
Вороги презлючі
Бій нав'яжуть нам,

Окаяний ворон
Крякне за межу.
— Коню мій проворний,—
Я тоді скажу,—

Підем, нечисть вражу
Звалимо в труну,
І відстоїм нашу
Рідну сторону.

Землями плодисту,
Небесами чисту,
Квітами барвисту
Рідну сторону.

Запоріжжя, 1938 р.

Василь Шейко

МОРЕ

Несуться хвилі сріблогриві,
І море стогне, мов живе,
То стихне, то в новім пориві,
Немов від болю, зареве ...
Кому воно не нагадає
Про нашу юність, про любов,
Що теж, як море, затихає,
А згодом шаленіє знов ?
І хвилі б'ються об каміння,
Розбилися ці — біжать другі.
А чи не так бува й стремління :
І мрії серцю дорогі
Розіб'ються, мов хвиля синя ?..
Кому не нагада воно
Про те, що віджило давно,
Взялося мохом, посивіло ?..
Лиш море старості не зна :
Та ж вічна і краса і сила,
І та ж грайливість чарівна,
Те ж свіже, як завжди, дихання,
І той бентежний плескіт хвилі ...
Мене навік заповнили
Твої задумливі пісні,
Твої синіючі простори,
Так легко дихати мені
З тобою, невгамовне море ...
З тобою, вічно юним жить,
Уславлюватим'я свободи,
За нього битись кожну мить,
Іти крізь бурі за народи,
Звільняти їх на всій землі,
Щоб скрізь іскрились в час негоди
Такі зірки, як на Кремлі !

Мерефа, 1938 р.

Леонід Шутов

МУМУ

З Оповідань про Кордон

Начальник застави дав Герасиму Кузнецову щеня на виховання. Щеня було кудлате й некрасиве. Біла пляма поміж вушкрашувала потворність щеняти, але й вона не викликала в Герасима прихильності до вихованця. Щеня шкандибало і перехилялось мов качка, а коли намагалося бігти, то спотикалося, падало і жалібно скавчало. „Що я з ним робитиму?“—думав Герасим,—ніякого пуття з нього не буде, а тільки сором та конфуз на всю заставу“... Він потріпав щеня рукою. Воно мелодійно, як дзвіночок дзвякнуло і лизнуло Герасимові руку. „Ладідне,—подумав Герасим,—малятко; тобі за кішками напокрівлі ганяти та молоко з мисочки хлебтати“.

Кузнецов дістав молока і мисочку. Щеня вихлебтало молоко і знов лизнуло руку. „Дякує. Ач яке вдячне“. Герасим погладив рукою пухнасту спинку щеняти і замислено промовив:—Що ж, будемо тебе вирощувати. Може з тебе пес виросте!

Щеня тикалося в усі кутки двору застави. Коли у дворі не було людей, по ньому ходили червонолапі голуби. Щеня ганялося за ними, голуби лопотіли крильми, злітаючи над двором до чистого голубого неба, а щеня задирало до них мордочку, дзвінко гавкало.

—Що ж ти своєму псові імення не дав?—якось запитали Кузнецова товариші, і Герасим спохватився, що про імення для щеняти він не подумав. Як назвати цього кудлача?

Шариком і Барбосом називати не хотілося, та й імення ці дворнячі, а він прикордонним псом буде.

—Розтріпай,—запропонував хтось, та Герасим прикро одмахнувся.

—Сам придумаю, хай ще пару днів без імени побігає.

Імення для щеняти прийшло на думку Кузнецова тоді, коли він у ленкутку читав про німого Герасима і його щеня Муму. Оповідання зворушило Кузнецова. Йому до сліз стало шкода німого, який з наказу лихої барині топив свого улюбленця. Кузнецов покvapливо витер набіглу сльозу і подумав, що не погано було б на спомин про загинуте щеня, назвати

ного іменем свого вихованця. Прикордонний пес Муму і боець Герасим Кузнецов! Гаразд! Хай буде Муму.

Цуценя звикло до цієї назви і озивалося на неї. Взагалі від доглядом Кузнецова воно швидко росло, зміцніло, набуло ґривності і характеру. Кудлатість у нього зникла разом з незграбністю. Цуцик став струнким красивим псом з білою латкою на лобі. Муму полюбив Кузнецова і ні на крок не відходив від нього.

— От бачиш, яким краснем став пес,—говорив начальник настави Кузнецову.—А ти не вірив у нього.

— Був такий гріх,—посміхався Герасим.—Вигляд обдурив. Та й він тоді маленьким був. Тепер виріс.

Уперше пішов Герасим з вихованцем у дозор. Муму виявив цікавість до кожного кущика, купини, бігав, обнюхував мох і дивився на Герасима розумними очима: „знаю, що від мене вимагають. Ніхто від мене не сховається, знайду“.

А Кузнецов, йдучи своєю ділянкою, говорив Муму:

— Придивляйся, привчайся. Ти не звичайний пес, що бреше на вулицями бігає. Ти служиш на кордоні. А на кордоні тримай вушка на макушці. До всякого шарудіння прислухайся, в кожний кущик зазирни. Вони, брат, там не сплять, та й ми не дримаємо. Ми вже вас зустрінемо, будьте певні.

Муму слухав і крутив хвостом.

...Вранці голуби ніжно воркотали у стайні. Муму подивився на голубів і радісно завищав. Він згадав дні свого малолітства, коли голуби у нього спід самого носа спурхували в гору і кружляли над двором. Тепер Муму виріс і йому нема діла до голубів. Хай визбирують овес розсипаний у стайні. Кузнецов і Муму йдуть у дозор. В дозорі цікавіше ніж у дворі. Ось мох на купині притоптаний ногою людини. Муму пригнувся до сліду і повів Кузнецова за собою. Пес нюхом відчув те, чого не бачила людина.

— Іди, іди,—підбадьорював його Кузнецов.—До кого небудь доберемося...

І добралися. Пройшли ліс, прийшли до будиночка у виселку. Муму підвів Кузнецова до дверей.

— Відчинить,—крикнув Герасим,—але ніхто не обізвася. Він сильно постукав у двері ногою. Тиша. Герасим натис плечем на двері, зірвав засув. Ввійшли в дім. Голі стіни, порожні кутки. „Помилилась собака, фальшивим слідом пішла“,—подумав Кузнецов, але Муму раптом рвонувся до великої скрині в кутку і почав дряпати її дошки. Зазирнув Кузнецов у скриню, зсунув з місця. Муму ткнувся носом у підлогу і нетерпляче завищав, ніби хотів пролізти у вузьку щілину. „Що він там винюхав?“—подумав Герасим, і вирішив виломити підлогу. Виломив одну мостину. З пролому повіяло вогкістю—підвал. Муму рвонувся в отвір і зник у темряві. Герасим нахилився туди з револьвером. У темі підвалу хтось тривожно

закричав і заворушився. „Скалічать собаку“, — подумав Герасим і крикнув у низ:

— Виходь, ворущись! — Просто на револьвер із темряви виринула голова переляканого порушника. Герасим витяг його з діри. За ним виліз другий, намагаючись струснути з себе Муму, що вчепився в нього. Герасим повернув їх спиною до себе і почав обшукувати. Собака не зводив очей з Герасима і порушників. Рантом він кинувся на одного з них: порушник скористався з моменту, коли Герасим обшукував його спільника і з ножем кинувся на прикордонника. Муму стрибнувши йому на груди, просто на його ніж і повалив порушника на землю. Герасим відібрав зброю і побачив, що морда Муму, який врятував його від смерті, скривавлена. Це були сліди від ножа. Кузнецов підняв револьвер і в розпачі хотів застрелити порушника, але стримався. Порушників треба було приставити живими на заставу.

— Вперед! — скомандував Герасим порушникам. Вийшли з домика. Муму біг поряд, витираючи скривавлену морду об траву.

— Нічого, — втішав Герасим собаку. — Вигоїмо рану, брат. Довго ще жить будемо.

Муму закрутив хвостом, ніби розумів Герасима. У цей же день затримали того, хто ховав порушників у підвалі.

Так і служать на кордоні Герасим Кузнецов, боець - прикордонник і його вірний пес Муму.

З російської переклав А. Ш.

Петро Сенченко

ПІСНЯ ДІВЧИНИ

Ячмінь зеленіє,
А пшениця спіє.
Ой, чогось то в мене, мамо,
Серденьатко ние.

Серденьатко ние,
Оченьята плачуть.
Полюбили тракториста,
А тепер не бачуть.

Стан його високий
І чуб кучерявий.
Молоденький, чепурненький,
Ще й трошки русявий.

Ой, доню, ти доню,
Годі сумувати.
Він поїхав в чисте поле
З хлопцями орати.

Тихесенько вітер
З гаю подуває,
А дівчина молоденька
У нього питає.

Скажи мені, вітре :
Де він пропадає ?..
На вулиці вже всі хлопці,
А мого немає.

Ой, дівчино, пташко,
Він оре і сіє,
Сам про тебе як згадає,
В нього серце ние.

Віє вітер з поля,
Аж тополя гнеться.
Не плач, не плач, дівчинонько,
Скоро він вернеться.

Зза гори дим, дим,
Показавсь синенький,
Ото їде вже, дівчино,
До тебе миленький.

Він їде зза гори
І пісню співає:
Ширий серцем і душею
Тебе привітає.

Харків, 1938 р.

Павло Ходченко

ЗА ХЛІБ

ОПОВІДАННЯ

Всю ніч гуркотіли віялки, а коли почало розвиднятись, села викотила на битий шлях довга валка хур, навантажених лантухами. Але не встигли ще останні підводи завернути десь за пагорбок, як на дзвіниці, що тепер близько року правили в Бориспіль за сторожову башту, забовкали на сполох.

Потривожені люди, не знаючи що трапилося, збігались на майдан перед церквою. Сюди незабаром з'явився на своєму горбоносому „степняку“ і военком Зінченко, чи просто Карпо, як його називали односельчани. Він був у повному озброєнні, суворий,—таким спостерігали його під час великої небезпеки. І це ще більше вплинуло на натовп. Знявся гамір. Кричали не знати що, кидались туди й сюди, та от Карпо, стримуючи гарячого коня, вигукнув:

— Гей, котрі незаможники та середняки, виходьте наперед і гайда до волості... А ви, котрі жмикрути, то не руш із місця. Вам наказ окремо...

Гамір відразу вщух. Всі насторожились: що ще скаже военком? Відкіля нападсть? Яке лихо насувається? Проте, военком більше нічого не сказав, а звівши коня дибки, зірвався з місця і повним кар'єром подався до волості, де над ганком майорив червоний прапор.

Тоді майдан ніби здригнувся,—заколивавсь. Почали наперед виходити солом'яні брилі, вицвілі на сонці картузи, сірі фронтові, просмалені порохом, шапки. І через якихось п'ять—десять хвилин тільки невеличка купка людей лишилась нерухомою. Але швидко й вона почала танути: „жмикрути“ один по одному кинулись навтьоки по сусідських дворах, зникали за перелазами, ховались по садках. Та це хтось швидко помітив.

— Ото, іроди ... Куркулі тікають! А Карпо ж звелів чекати... А куди ви?!

Кілька незаможників, відокремившись з гурту, що вже прямував до волості, побігло наперейми втікачам.

— Стій! Стій! Назад, кажемо...

І ті, що не встигли ще схватись, неохоче повернулись

на майдан. Якийсь час вони стояли мовчки, смалили само-
сад. Починало сходити сонце. На селі завалували собаки.
Десь, мабуть по зачинених оборах, мукала худоба. Над ви-
хлою толокою та по ярах розсідалась рожуватим туманом
курява, що збили її на світанку хури з вагою. Куркулі злісно,
спідлоба позирали до волості. Там бачили загін „чонівців“, а
поруч — вишиковувались незаможники та середняки, що під-
ходили з майдану. І прорвало їх, куркулів:

— Стій тут! Ніби робити не маємо чого вдома, чи що?
Поря-адки!..

Сторожуючі незаможники нічого не відповіли на ви-
ватку куркульську. Тільки перезирнулись між собою. „Не
робота муляє жмикрутів“...

А куркулі нахабнішали:

— Не поробиш, тож і їсти не будеш. Адже самі ваші
проводирі так вчать. Чи може і нам у комзlidні до вас за-
писатись? Ги- ги- ги!

— На біса ви нам потрібні! І без вас упораємось. А нащот
роботи, то правда: ще заставимо і робити. А то звикли, щоб
на вас хтось робив...

На майдан знов повернувся военком. Тепер Карпо був без
картуза — ознака його великої заклопотаності. Розхристаний.
Обличчя в незвичайній напрузі, зосереджене. Вся фігура — міцна,
сповнена вщерть сили, — так і влипла в сідло. Пробігши гост-
рим поглядом по юрмі, він ткнув пучкою на бомбу, що ви-
сіла на поясі і, стріпонувши вороною купою волосся, grimнув:

— А вам наказую: геть звідцїля! І щоб мені не смерділи
під ногами.

Але, помітивши збоку незаможників, не доказав слів:
збагнув, що все те — зайве. Взагалі ж Карпо неохочий був до
довгих розмов. Можливо, це стара звичка в нього. Бож,
справді, чи багато міг біля куркульської худоби балакати?
А він же змалечку і аж поки не пішов бити панів та капі-
талістів у громадянську війну, пропас ото куркульські череди
на хуторах! Можливо, ще тому не навчився і якоїсь чемності
в стосунках з куркулями, бо такі в'їлися в печінки добре.
Отож хай тепер і вибачають. „Що посієш, те й пожнеш“...
Карпо привітно кивнув головою до незаможників. Тоді хтось з
них підійшов до нього і подав пораду:

— Воно, Карпо, правильно. Але треба б за ними і догля-
нути. Бож, суки!..

— Це так, — погодився Карпо. — Ну, то призначаю вас, хлопці,
на доглядачів. Тільки дивіться!.. — Він багатозначно кивнув
головою в бік „жмикрутів“. — Розумієте?..

— Понімаємо, товаришу военком... — разом відповіли не-
заможники, хвацько збивши сірі „фронтовки“ на потилицю.

— А будьщо, — додав Карпо, — негайно мені звістку...

І, повернувши коня на місці, таким же алюром, як і вперше,

понісся назад до волості. Тоді незаможники, виконуючи наказ свого волосного військового комісара, розподілилися по кутках і звеліли куркулям розходитись.

— Ви ж чули? Ну то й гайда по домівках...

— Певно не глухі, чули...

Тимчасом біля волості поспішно озброювались. Роздавали гвинтівки, обрізи, дробовики—все, що малося в арсеналі волосного виконавчого комітету. Справа в тім, що через кілька хвилин після того, як з Бориспілля виїхала до залізничної станції валка хур з хлібом, стало відомо волвиконкому про перебування банди на сусідньому хуторі. Бандити готувалися напасти на село, щоб перешкодити вивозу першого продподатку за новим ленінським законом.

Подробиці про банду розповідав зараз з ганку волості молодий хлопець Федько.

— Якраз почало примеркати,—казав Федько,—а вони вдерлися на хутір. Відразу ж кинулися шукати комуністів та комсомольців. Першого захопили і розстріляли уповноваженого продкому. Нас, комсомольців, було троє. Не знаю, що з іншими. Але я таки врятувався. Трохи пересидів у ставку в очеретах. А коли вже зовсім стемніло, виліз на берег і повзком, повзком... Правда, швидко напорівся на їхнього вартового. „Капут мені“, думаю, та раптом—стрілянина на хуторі. Вартовий повернувся в той бік, почав прислухатися. Тоді я на ноги та й драла. Звісно—кулі свистять повз мене. Але ж, де їм! Ніч. Скрізь дереза, бур'яни. Я вибалком, вибалком і ось перед вами...

Справді, Федько був на вигляд дуже зморений, увесь мокрий, забруднений, руки й обличчя подряпані, під очима—синці; русявий чуб його—скуйовджений, пасмо волосся прилипло до лоба. Здавалося, хлопець з того, що пережив та надмірної втоми от-от упаде додолу... Та Федько пересиливав себе. Навіть голос не зрадив йому: звучав як завжди дзвінко й розсудливо. От віддихавшись після нападу кашля, що набув його, мабуть, перебуваючи під водою, він ще голосніше вигукнув:

— А як, ховаючись, біг до ставка, то й дочув: про Бориспілля кричали. Хіба ж такі там п'яні були! Ще серед них наші куркуленки: Чапля Микита і Гнида Андрій.

І в тих, що слухали Федька, наростала велика лютість і ненависть до бандитів. „І доки воно це буде? Війна з біляками, з інтервентами закінчилась. Налагоджується мирне життя. Тільки б і працювати, а вони, слизяки, не дають покою... А будьте ж ви прокляті!“ Та разом пригадалися і батьки Чаплі та Гниди:

— То це ж, собаки, прибігали на майдан, щоб розвідати?

— До стінки гадів! Чого з ними панькатись?..

— Розстріляти і край...

— Першу кулю їм...

Висловлювались, звичайно, як думалось: відверто й рішуче, бо кожен розумів, що залишати ворога в тилу, хоча б і під ретельним доглядом своїх людей — небезпечно. Проте, нагадування Федька, що бандити близько на хуторі і ось-ось можуть напасти на село, відсунуло цю думку про небезпеку в тилу. Кожен всю увагу приділив готуванню до відсічі ворогові з фронту та рятуванню хліба. Будущо, а хліб мусить потрапити до рук держави. „Там, може, робочі, без шматка хліба працюють... Ще Червона Армія... А тут ця куркульська наволоч“...

І вже через кілька хвилин озброєні „чонівці“ на чолі з головою волвиконкому подалися верхи навздогін хурам, щоб, бува, не перейняла їх банда. А після цього й Карпо Зінченко, не гаючись, виступив з організацією незаможних селян та середняків на „фронт“.

Бориспільля лежало на рівнині поміж двох крутих ярів з заболоченими днищами, порослими очеретами й осоками. Внизу при збігались до купи, створюючи широку долину. Тут, перегачуючи русло, проходила гребля, по якій лише й можна було потрапити до села з цього боку. Можна б, звичайно, було заїхати в Бориспільля і з протилежного кінця, тобто від залізниці, та бандити ж мусили з'явитись саме відціля. Отже, привівши до греблі свій загін, Карпо й поклопотався, щоб якнайкраще використати цей вигідний характер місцевості. Він розподілив загін на дві групи. Одну, залишивши за собою, розсипав півколом у цеп по бур'янах та рівчаках понад шляхом за греблею, а другу, призначивши Федька за командувача, послав на захист підступів з боку залізниці.

Далі, Карпо, прив'язавши коня за гілку береста, що ріс біля греблі, поліз наверх і там почав роздивлятись у бінокль. Скоро він побачив за ліском хмару куряви. Безумовно — то бандити! Тоді, зважуючи кожне своє слово, гукнув униз:

— Гей, товариші! До бою приготуйтеся! Повзучий гад уже наступає...

В бур'янах та рівчаках заклацали затвори. Кінь Карпів, зачувши знайомий голос, теж топнув об стовбур береста ногою й насторожив гострі вуха.

Карпо і до коня пробасив:

— Ага, вже й ти почув ту нечисть... Хай, хай, жарко їм буде!

І знов припав очима до бінокля. Тепер він бачив, як десяток два вершників виїжджали ристю по цей бік з ліска, а за ними показалась тачанка. Потім ще виткнувся невеличкий загін бандитів. Далі ще з десяток. „Еге,— подумав Карпо,— так ви, супчики, поділились на дрібні ватаги... Тим краще бити вас“.

Раптом тачанка зупинилась, а загони вершників змішалися.

Карпо зрозумів тактику бандитів. „Це вони ладнаються, щоб лавою... А тачанка — ніби в ар'єргарді“...

Дійсно, скоро вершники розсипалися по долині, а потім все більш і більш розганяючи коней, понеслися прямо сюди до греблі. І не стрималося серце Карпа:

— Бандитська наволоч! — вилаявся він. І поволі посунувся вниз по стовбуру. А вже на землі скомандував: — Братва! Беріть на мушку! Та не кваптесь... Стріляти лише за командою.

— „Братва“ й без того вже прицілювалась на рухливі точки вдалині. Кожний вибирав собі найзручнішу мишень, притискував міцніш до щокі та плеча приклад гвинтівки, обрізав чи дробовика, скидав оком на „мушку“. В головах схоплювались думки: „Це правильно: витримка, вірне око, хоробрість — потрібні“...

Карпо тимчасом швидко завів коня за греблю, в захисток. А повернувшись, припав до стовбура береста й наготовив маузер.

Бандити не припиняли шаленої гонитви коней. Вимахували шаблями, щось кричали. Очевидно, вони зовсім не сподівалися на засідку під греблею (не спромоглися „свої люди“ завчасно попередити) і, п'яніючи тепер від „блискучого“ свого наскоку, неслися й неслися. А наближаючись до греблі, почали збиватись у купу.

Напруження воєнкома Зінченка зростало. Руки його — мов би наповнювалися свинцем. Очі втопали у відстань. Частіш билось серце в грудях, та він все ще чекав. В розпаленій уяві чомусь особливо гостро вирізблювались спогади з недавніх фронтів боїв...

Карпо бачив уже перед собою озвірілі пики бандитів. П'яні, вирачені очі. У коней мокрі шиї і роздуті ніздрі. От ще кілька стрибків і безладна ватага бандитів порівняється з тими, що лежать в кущах і рівчаках, чекаючи його команди. І з нього з самих глибин грудей вихопилось нищівне: плі!..

В ту ж мить тріснули постріли, мов близько десь зламалось сухе дерево, а спереду, на шляху, знялися до гори сірі кубла пилюги. І вже кілька коней, очманілих з переляку, без вершників промайнуло повз Карпа й плюснулося з розгону в воду. А в бур'янах та рівчаках ще раз сухо тріснув залп.

Бандити, які залишилися живими, тікали в паніці назад. Тепер зататакав їхній кулемет з тачанки. Проте, кулі булькали десь позаду греблі в ставку. Незаможники й середняки, вибігши з своїх захистків, дружно погнались за втікачами, посилаючи кулю за кулею навздогін. Раптом припинилася стрілянина з кулемета, і тачанка, зірвавшись з місця, кинулася до ліска.

Але тут Карпо, вже простягшись на своєму „степняку“, летів напереріз тачанці. Відстань щомить зменшувалась. Там орел в степу наздоганяє полохливого зайця. Перед самим ліс-

ном і стикнувся Карпо з ворожою тачанкою. Два бандити, край перелякані, даремно смикалися біля кулемета: він не стріляв.

— Стій, здавайся, сволото! Розтрошу!..

Карпо був страшний. У руці — бомба. Та враз повз вуха просвистіла куля, друга... Татакнув кулемет. І не стерпів воєнком Зінченко. Враз присадовивши коня, він з усієї сили вбурнув під тачанку бомбу. Бризнув стовп вогню, диму, землі, трісок. І ніби хмара заступила сонце. Звалився з коня і сам Карпо. Все навколо потьмарилося, і він знепритомнів. Чи довго лежав? Та коли пробудився, скрізь вже було так тихо-тихо. Припікало серпневе сонце й терпко пахло чебрецем. Трохи по сторонь від нього лежали понівечені коні і трупи бандитів.

— Що з бандою? Де наші? — були перші слова воєнкома.

— Банда розбита... Розбіглась... — відповів хтось з друзів, що оточували Карпа.

— Ура! — І Карпо, ніби нічого з ним і не трапилось, сховився на ноги.

Та хоч він був і богатирської сили, проте враз спинився, ойкнув і обвис на руках у друзів. — Плече... болить...

У нього була вибита рука. Крізь одежу проступала кров. Його посадовили на землю. Роздягли. Хтось подер свою сорочку і перев'язав рану. Відпочивши трохи, Карпо звівся знов на ноги і підійшов до кущів, де конав в передсмертній агонії його кінь: бандитська куля влучила в груди. Кінь, мов би впізнав хазяїна, притих; його чорне око сльозилося і сумно дивилося на Карпа. І здалося Карпові, що чотириногий друг просить допомоги. Він, забувши свій біль, рвучко кинувся до коня, припав щокою до шаршавої губи, ніжно гладив рукою по лобі. Так пройшла якась хвилина. Але горбоносий „степник“ уже не дихав. Тільки пряміше витягувались у нього ноги.

— Ех, добрячий кінь був! — зітхнув Карпо, зводячись. — Прощай, бойовий товариш!.. — І стріпонувши головою, ніби скидаючи якусь вагу, додав: — Ну, що ж! Рук не підкладеш. Закопаймо його хоч з пошаною...

Але раптом донеслися з села спершу глухі, а потім гучніші постріли. Від греблі хтось біг і відчайдушно кричав, вимахуючи руками. Тільки нічого не можна було розібрати з того крику. Нарешті почули:

— Б'ють наших! Рятуйте! На допомогу!

— Становися! — скомандував Карпо, — забувши і про свій біль і про любимого коня.

— В селі бій, — захекавшись, доказував посланець. — По-стали куркулі. Б'ються з Федьком.

— За мною!

Ще ніколи так не кричав Карпо. Це був голос грому. Він біг попереду всіх і похалцем поправляв перев'язку на руці. За ним, випереджаючи один одного, неслися й всі інші. Кож-

ного підганяла думка: „Там же рідні! Можливо вже й не живі!“. Навіть ніхто не зупинився й біля греблі, щоб хоч глянути на забитих куркуленків: Чаплю Миколу та Гниду Івана. Тільки аж коли гребля залишилася далеко позаду, хтось вилаявся:

— Собаки скажені! Банду вели на рідне село!

А Карпо не вгавав:

— Скоріш, хлопці, скоріш! Наддай пару!..

Скоро загін вибіг на майдан перед церквою. Стрілянини в селі вже не було. Одні лише собаки валували як вранці, та десь лементував народ. Карпо з загonom попрямував до волості. В цей час зза рогу бічного провулку показався натовп чоловіки, жінки, дівора— всі з вилами, рогаками, киями; кілька дядьків, в супроводі трьох озброєних незаможників, по нуро крокувало спереду. Натовп був дуже збуджений і кричав:

Карпо ще здаля запитав:

— Що трапилось? Що це таке? Кого спіймали?..

— Та це ж наші куркулі... На радянську владу, бач, пішли. Ну, ми їх...— Це, випереджаючи натовп, відповідала Карпов підстаркувата жінка з коцюбою на плечах.— Судити будемо. Убили одного...

— Повстання вчинили... Дорогу прочищали своїм... Он — погляньте, хто вони — ці командири?.. Ну, чого ж носи повісили?

В натовпі вибухнув сміх.

— Та їм не до смаку...

При виді озброєного загону з Карпом на чолі, напруження, що цементувало натовп, якось відразу послабло і вже хтось підійшовши в притул до военкома, розповідав:

— Он Чапля... Он Гнида... Бачите, мов ті тхори. Ви там біля греблі з бандитами б'єтесь, а вони тут в спину. Та тільки прорахувалися: Федько й надіспів. Жалко, убили хлопця...

Зачувши ім'я Федька, натовп знов захвилювався. Обурення перекидалося від передніх до задніх і знов несло наперед. Вигукувались погрози в бік помертвілих куркулів.

— Покарати їх!.. Ще хотіли спалити наших! Вже в клуні заперли, соломою обклали. У, іроди!..

— Самих їх спалити, анахтемських...

— Ой, бабоньки! Та що ж ми терпимо! І доки воно буде Баламутять вони нас... Це ж мого чоловіка хотіли спалити.

Проштовхавшись з натовпу, молода жінка рвучко кинулася з кийом до куркулів.

За нею знявся цілий ліс вил, рогаців, коцюб. І раптом стало тихо-тихо. Та тут перепинив дорогу жінці Карпо.

— Правильно, товариші, ви зробили,— вигукнув военком, що заарештували мерзотників. Тільки судитимемо ми їх не так самосудом. Ми от біля греблі розтрожили банду. А ви з Федьком тут їх. Тож і давайте супчиків покищо зачиним в погреб— хай прохолонуть, а тим часом повернеться голова волвиконкому, тоді вже й судитимемо по радянським законам

Молода жінка опустила кийок. А за ним схилювся й лісвил, рогачів, коцюб.

— Діло Карпо каже...

В цей час на майдані зза церкви показалися озброєні люди. Вони щось несли на носилках. З натовпу залунали голоси:

— Шапки геть! Федька несуть! Федька!..

Всі повернулися обличчям у бік майдана, поскидали брилі, шапки, картузи,—замовкли. Так болісно стиснулись груди! Федько ж бо—з найкращих комсомольців Бориспілля...

Куркулів повели до погребу у дворі волості.

А через годину на величезному мітингу перед волостю, коли вже повернувся й голова волвиконкому з чонівцями, Карпо виголошував незвичайно довгу для нього промову:

— Не вдасться контрі знов повернути нас у панське ярмо. Хіба для того революцію робили, на фронтах билися, щоб віддати здобуте куркулям? І хай знають усі буржуї, що не даремно ми кров свою проливали. Ми скинули панів та інтервентів у море. Тепер фабрики й заводи працюють на всіх трудящих. Так само ж і ми—в хліборобстві. Отож, з робочим людом захищатимемо народне добро від хижаків різних. І хай живе радянська влада! А нас тим, що вбили Федька, нашого друга й товариша дорогого, не залякають. На місце одного нас мільйони бійців стануть. От і все сказав!..

Того ж вечора з повіту прибув у Бориспілля уповноважений ЧК і з ним загін червоноармійців.

Харків, 1938 р.

ПІСНЯ ПРО БОГУНЦІВ

Гей, шуміли буйні трави
В полі, в лузі. Зза ріки,
Гей, ішли богунці славні
Бить петлюрівські полки.

І шумів над ними вітер,
Буйний вітер степовий —
В бій рішучий їх виводив
Щорс Микола молодий.

Як проходили степами
Повз тополь у три ряди —
Під Черніговом з криниці
Пили свіжої води.

Край любий визволяли
Спід петлюрівських лабет.
Ізза лісу, ізза гаю
Бив гарячий кулемет.

І неслись, як вихор, коні,
Аж земля навкруг гула.
То богунці — на Петлюру:
Слава Щорсова луна...

Гей, шуміли буйні трави
В полі, в лузі. Зза ріки,
Гей, ішли богунці славні
Бить петлюрівські полки.

Записано в Харківській області.
З матеріалів Інституту фольклору
Академії Наук УРСР.

Ірина Карнаухова¹

КАЗКА ПРО ПОВЕРНЕННЯ ПІВНІЧНИХ БОГАТИРІВ

Є на краю землі Льодовитий океан. На тім Льодовитім океані крижини широкі ще й сніги глибокі. На снігах куренів понаставляювано, а в куренях холодні вітри живуть. Вони щоким понадимають, почнуть дуті, а в нас на землі віхола, холод, сніг іде. Хто тих вітрів ухоркає, той над погодою і негодою господар буде.

Зачув про це товариш Сталін і послав туди чотирьох богатирів, чотирьох побратимів. З тими вітрами жити, тими вітрами порядкувати, тим вітрам волі не давати. Ото й почали чотири богатирі, чотири побратими на Льодовитій землі жити, господарювати. Вітрами порядкують, воду виміряють, зорям лік держать. Де яка зоря притьмиться, зараз почистять, поладодять, пісочком натруть — от вона й знову ясна. Холодну воду геть одведуть, теплу до рідної землі справлять.

Ну добре, гаразд.

Почала та Льодовита земля нарікати, почала на океані - морі здригати. „Чогось, — каже, — понаїжджали, де й духу людського чути не було, живуть нечемні, тіло моє оскардом добути, воду мою каламутять, вітрам буйнувати не дають. Будинків на мені набудували, цілісінський день пісень співають, звірям - птахам спати не дають. Час і мені до діла братися, руки їм укоротити“. Та як крекне, як повернеться, та як візьме гуляти по морю-океану!.. Ой, леле! З хвилі на хвилю підіймається, в нурту спускається, богатирськими домами струшує...

А їх, милі, і страх не бере, працюють, співають, борщ та кашу варять, усміхаються.

А їх головний начальник колобком по крижині качається, у всі закамарки заглядає, нові діла замишляє. Почав він на вогні воду гріти, почав сніги поливати, насінням засівати. По-зацвітали на крижині квіти блакитні, зашуміла трава зелена. Тоді й крижина озлилася.

— Еге, — каже, — ви не по-доброму, то і я жива не буду, на пару розтану, а вас з світу зведу.

¹ Карнаухова Ірина Валеріановна — відома лєнінградська фольклористка. Протягом багатьох років збирає, записує та вивчає народні казки. В своїй літературній роботі широко використовує матеріали народної творчості.

Та й почала, милі, танути... На шматки ламається, у воду поринає.

А вони речі перетягнуть, ополонки перестрибнуть, та й знову до роботи.

Знов пісень співають. А вже крижина мала-малесенька.

Що тут діяти?

Сполохнулися риби морські, сполохнулися птахи швидкі, посилають гінців-посланців на велику землю до Північного начальника.

Вийшов Північний начальник на вулицю, плечима дома розсуває, бородою слід замітає, а горобці кругом нього скачуть, цвірінкають, щебечуть.

— Так і так... так і так... начальнику Північний...

А йому й невдогад. Певна річ, горобець птаха пуста, метушлива.

Іде Північний начальник по місту, налітають до нього галки-ворони звідусіль.

— Кораблі!— кричать,— кораблі лагодь!..— А він галок-ворон не слухає— звісно, чорна птаха— плетуха.

Що тут діяти?

Полетіли посланці до самого Кремля, почали в вікна крилами бити.

Подивився товариш Сталін та й каже:

— „Чого це нечувано-небачено на Москві птахи всі сполохнулися, чайки на Москві з'явилися, мала пташка-жовтогрудка? Чи все в моїх синів гаразд?“

Зараз вікно відчинив. Як улетіли до нього пташки-жовтогрудки:

— Так і так,— кажуть,— крижина дуже розходилася; жива, каже не буду, а чотирьох братів з світу зведу. Та й ото щодня тане, злостує.

Замислився товариш Сталін.

— „Що ж,— каже,— час їм, справді, честь знати, додому вертатися. Там усе уладнали, та й тут для таких діло є“.

Вийшов він на ганок та й гукнув голосом:

— „Спливайтеся до мене, риби морські, річні та озірні!“

Як напливло тоді в море Московське всілякої риби морської, річної, озірної! Тут і шуки, сиви і корюки, і яззі, і камбала і палтуси, ну, неначе велика флотилія.

— „Ну,— каже товариш Сталін,— хто з вас хоче на Льодовитий океан пливати, моїх синів з крижини зняти?“

Милі, та хто ж відмовиться?! Всяка риба вперед пливе, всяка проситься, та не всяку взяти можна.

— „Ну, куди ти попливеш, дрібна корюшко, адже тебе раз ковтнути, раз ущипнути, та й нема, а там люди огрядні.“

Хороша риба сом, та з великим вусом, не допливе, заплутається.

Хороша риба камбала, та очі в спині, коли б часом ящиком

не придушили, не скалічили. Де ж це моя риба велика, улюблена?”

Тільки сказав, усі риби сполохнулися, одна до одної туються, розступаються. Пливе ото кит-китище, костяне усище, сталеві боки, воду всю збузив, пристані мало не розбив.

— Я завжди радий,— реве,— тобі, товаришу Сталін, послужити.

Осміхнувся товариш Сталін.

— „На тебе я і надіявся, пливи но ти, милий, в Льодовитий океан, привези моїх чотирьох синів“.

А кит-китище рота роззявив та як зареве:

— Так і так, до льоду я допливу, а далі ніяк, бо хоч твариною називаюся, а ніг, вибачте, ще не виростив, ніколи було.

— „А ми тобі за помічника птаху дамо. Злітайтеся до мене, птахи лісові, гірські, польові!“

Налетіло їх тоді, аж світ затьмився—і гусей, і журавлів, і жайворонків.

— „Так і так, хто з вас хоче з китом-китищем по морю-океану пливати, потім на Льодовиту землю полетіти, привезти моїх чотирьох синів?“

Милі, та хто ж відмовиться? Всяка птаха вперед летить, всяка проситься, та не всяку можна взяти.

— „Ну куди ти, дрібна ластівочко, адже там люди огрядні, ти проти них як піщинка.“

Хороша птаха журавель, та тонконога, не видержить. Хороша птаха дрохва, та змерзлючка. Де ж моя птаха велика, улюблена?”

Тільки сказав,—неначе хмара чорна спустилася, летить птаха-орел, ноги сталеві, в головах місяць, на крилах зорі.

— Я завжди радий,— кричить,— тобі, товаришу Сталін, послужити!

— „Ну,— каже товариш Сталін,— беріть собі сто бочок їди, сто бочок води і в путь вирушайте. Приставте нам чотирьох богатирів, чотирьох моїх синів на рідну землю цілих“.

Заревла тоді риба-кит, загула птаха-орел—в путь рушили.

Не так то хутко діється, як швидко в казці кажеться. Ніч настає, у Кремлі вогні горять, на рідній землі люди не сплять, виглядають кита-китища, виглядають орла-орлища.

І друга ніч слідом іде. А третьої ночі проясніло небо від орлових зір, сколихнулося море Московське. Приплив кит-китище до самого Кремля, до самого ганку, привіз чотирьох побратимів. Був там бенкет на цілий світ. Хто на тім бенкеті був, тому честь і хвала, тому славу співаємо, синами Сталіна величаємо.

З російської переклав
В. Свідзінський

* * *

*Ти Наталко, ти Полтавко
Ти панського роду,
Чи умієш шити, прости
Ще й носити воду?*

*Несу воду по городу,
Коромисло гнеться,—
Скажи мені, рідна мати,
Чи Петрусь вернеться?*

*Хоч вернеться, не вернеться,
Не віддам за нього,—
Шукай собі, рідна доню,
Петруся другого.*

*Не розливай, мати, води,
Що я наносила,—
Не розлучай мене з Петром,
Що я полюбила.*

*Не розливай, мати, води,
Бо тяжко носити,—
Не розлучай мене з Петром —
Тобі з ним не жити.*

*Буду лити, буду лити,
Буду розливати,—
Не любого зятя маю —
Буду розлучати.*

Від Ф. Булавчик, 22 роки, з села Сваромлі Вишедубчанського р-ну, Київської обл., записав Іван Сенченко 17-X-37 р. Ця пісня — за словами Ф. Булавчик — співається по всій Сваромлі. „Уже сім літ як я її знаю“.

Иван Котляревський

Будинок Котляревського в Полтаві.

Малюнок Т. Г. Шевченко

Е Н Е И Д А
на
МАЛОРОССІЙСКІЙ ЯЗЫКЪ

перелицованная.

И. Котляревскимъ.

Часть 1.

Съ дозволенія
Санктпетербургской Цензуры

Изданіемъ М. Парпуры

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ

1798 года.

Мирон Степняк

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

$\frac{9 - IX}{29 - VIII}$ 1769 р. — $\frac{10 - XI}{29 - X}$ 1838 р.

Кожному відоме ім'я Івана Петровича Котляревського, автора славетного твору: „Енеида, на малоросійський язык перелицованная“ (наводимо назву в первісному її вигляді). Важко уявити собі, щоб хтось не бачив у театрі „Наталки - Полтавки“, п'єси Котляревського, поставленої 1819 року і протягом уже 119 років з незмінним успіхом виконуваної на українській сцені. Нині, 10 листопада 1938 року, минає сто літ з дня смерті Котляревського. Радянська Україна та й весь Радянський Союз не можуть не згадати в цей день людину, якій так багато зобов'язана своїм розвитком українська література — одна з літератур Великого Союзу Радянських Республік.

I

Народився автор „Енеїди“ 29 серпня ст. ст. 1769 року. Юнацькі роки — найтемніший в біографічному розумінні період життя Котляревського; тут не встановлено навіть найголовніші факти. Відомо, що Котляревський учився в Полтавській семінарії, за деякими біографами — „с отличным успехом“. Проте, коли саме Котляревський вступив у семінарію — невідомо, як зазначає і автор біографії, уміщеної в № 2 „Основи“ за 1861 рік [деякі джерела вказують 1789 рік]. Чи дала щонебудь семінарія для інтелектуального розвитку Котляревського, які були панівні інтереси і напрям думок у поета в роки його навчання, — цього питання опубліковані біографії не зачіпають, та, мабуть, нема й матеріалу для його розв'язання; відомо тільки, що ще в семінарські роки Котляревський вправлявся в писанні віршів і звався в товаришів „рифмачем“.

Повнішими стають відомості про Котляревського з моменту вступу його до російського війська. Цей вступ відбувся 1796 року. Поет служив у Северському [від Новгород - Северська, а не „Північному“, як зазначав дехто з біографів, мабуть, прийнявши „Северський“ за „северный“!] карабінерському [згодом Кінно - Єгерському] полку. Обставини військової служби склалися для Котляревського сприятливо. Вступивши в армію „кадетом“, він вийшов 1808 року „в отставку“ [як гадають через розстроєне здоров'я] капітаном, себто маючи досить значний чин, до того ж і з мундиром, що вважалося за почесніше. Згодом, уже на цивільній службі, він дістав наступний

чин — майора. Котляревський не був прихильником війни, яку він характеризував у цих виразних рядках „Енеїди“ :

Війна в кривавих ризах тут,
За нею рани, смерть, увіччя,
Безбожність і безчоловіччя
Хвіст мантиї її несуть,

і до всіх привідців війни, — сучасною мовою сказати б: агресорів — ставився з гострим осудом, як можна бачити з цієї ж поеми. Але водночас він глибоко шанував військовий героїзм, про що свідчить знов таки „Енеїда“, а разом з нею і реальна біографія поета¹.

За всіма відомостями, з нього був вправний і ретельний військовий, хоробрий у діях проти ворога, здатний на виконання відповідальних доручень. З цих доручень згадаємо: 1) Барон Мейендорф, генерал, командир 2 корпусу, при особі якого Котляревський був адъютантом, доручив йому вести журнал бойових дій; уривок цього журналу з 15-XI по 16-XII — 1806 р. — зберігся. 2) Того ж таки 1806 року на Котляревського було покладено важке і важливе дипломатичне завдання схилити Буджацьких татар [що кочували тоді на правому березі Дністра й на узбережжі Чорного моря від Дністра до Дунаю] до покірності Росії. Це завдання ледве не коштувало життя поетові: татари хотіли убити російського посланця; але Котляревський зумів виконати доручення і умовив татар бути вірними Росії. За це він дістав орден Анни 3-го ступеня при царському [Олександра I] рескрипті. 3) Вже після того, як Котляревський залишив військову службу, про його адміністративно-військові здібності згадали в історичному 1812 році: „малороссийский генерал-губернатор“ кн. Я. Лобанов-Ростовський доручив йому сформувати 5-й кінний козацький полк².

Це доручення Котляревський виконав із зразковою швидкістю, надто цінною в воєнних обставинах, але в отчественній війні безпосередньої участі він не брав, всупереч біографові „Северной Пчелы“ Н. Сементовському. Бойовий досвід Котляревського обмежується війною з турками 1806 — 07 рр., він брав участь у взятті фортеці Бендери й відзначився при фортеці Ізмаїл. Отже, він мав змогу добре відчувати війну, описану ним в „Енеїді“, — то в гумористичних, то в сардонічних, то в піднесених тонах.

¹ Існує переказ — можливо, анекдотичний, але колоритний, що стосується якраз до цього; його наводить Стаблін-Камінський, здається, не наполягаючи на його історичній вірності. Мова йде про нагородження Котляревського 1817 року: „рассказывают, что император [що якраз відвідав на той час Полтаву й у ній „Дом воспитания“, де надзирателем був Котляревський], обратясь лично к Котляревскому, хотел дать ему следующий чин — коллежского ассесора, но Котляревский смело отвечал государю, что он лучше выйдет в отставку, чем останется с военным чином. Тогда государь улыбуясь и повелел произвести его, вопреки существовавшему положению, в майоры. „Сприйняти нагороду, дану царем (та ще й особисто I), як образу — справді повинно було здатися сучасникам Котляревського великою сміливістю. Переказ не дуже ймовірний, але й справді Котляревський дістав останній свій військовий чин уже на цивільній службі. — М. Степняк.

² Під час війни з Наполеоном царський уряд організував „малороссийское козацкое ополчение“. Але цьому „ополченню“ не довелося взяти участь у діях проти Наполеонівської армії. „Участию И. П. Котляревского в формировании малороссийских козацких полков в 1812 году“ присвячена окрема розвідка И. Ф. Павловского в „Киевской Старине“. (1905 р.). — М. Степняк.

Військова кар'єра, зроблена Котляревським, — краще свідомство його здібностей та сумлінності: ні імені, ні протекції, ані грошей, що могли б обумовити цю кар'єру незалежно від якості служби, в нього не було. За 12 років службового шляху від „кадета“ до капітана, поет набув ім'я і навіть деяку протекцію, та не гроші. Матеріальний стан офіцерства [за винятком гвардії] в царській Росії був далеко не блискучий. Незабезпеченим Котляревський вступив у військо, незабезпеченим і вийшов із нього. Деякий час він шукав щастя в тодішньому Петербурзі, але військових заслуг і репутації літератора [в цей час уже були надруковані 4 частини „Енеїди“, з них перші три — 3-ім виданням] було замало, щоб знайти пристойну посаду в столиці, й за даними згадуваної вже статті в лютневому номері „Основи“ [1861 р.], Котляревському довелося в цей час тяжко бідувати. Нарешті він кинув Петербург і повернувся до рідної Полтави, де жила його мати й вабив старосвітським затишком столітній будиночок. Тут поет [1810 р.] знайшов собі посаду надзирателя „Полтавского дома воспитания детей бедных дворян“. Значно пізніше [1827 р.] його було призначено ще й на другу посаду — „попечителя Полтавских богоугодных заведений“ [себто лікарень і притулків для вбогих та інвалідів].

За зауваженням лютневої статті „Основи“ щодо першої з названих посад, — це було „место, само по себе, не важное, ни по росписи должностей, ни по содержанию [около 300 рубл. ассигнациями в год]“. Але це „место“ можна було зробити „важным“, — щось та криється за цим багатозначним „само по себе“. Незадовго перед тим земляк Котляревського Канніст у комедії „Ябеда“ примусив співати одного з її персонажів:

Бери! Большой в том нет науки
Бери, где можно только взять!
На что ж привешаны нам руки,
Как не на то, чтоб брать!

Спів цей, з захватом підхоплений хором: „Брать! Брать!“ — лунав по всій тодішній Росії; його повторює навіть один з героїв А. Н. Островського [Жадов], ідучи, після даремних спроб чесної діяльності, шукати „доходного места“. То ж не диво, що за катеринінських часів вельможа-ревизор Ланской [з оповідання Лескова „Однодум“, заснованого на фактичному матеріалі] ніяк не міг повірити, що в місті Солігаличі знайшовся квартальний, який не бере хабарів: „Вы вздор мне рассказываете, такого человека по всей России нет“. Але одиниці знаходилися не тільки в Солігаличі, а й в Полтаві.

Що Котляревський справді нічого не брав, свідчить те, що й помер він бідним, хоч і майором, у тому ж самому невеличкому будиночку, не тільки не збільшивши число „душ“, а ще й відпустивши наявних на волю та роздавши ще за життя свого невеличке майно рідним і приятелям. Через руки його проходили значні суми, призначені для підлеглих йому установ: прилипнути до пальців було чому, аби тільки охота. Замість цього він обстоював матеріальні інтереси цих установ, сперечався з міською думою, з міським головою купцем Ворожейкіним [інцидент 1832 року, розповіданий І. Ф. Павловським у „Київской Старине“ 1905 р.], вимагаючи гроші на медикаменти для „богоугодных заведений“, що багатьом тодішнім міським діячам видавалося зайвим. Ст. Стеблін-Камінський зове Котляревського „самым безкорыстным из людей того времени“, „целою жизнью доказавшим свою бессти-

жательность и умершим без всякого состояния". Зіставляючи всі свідства з даними інших джерел, ми бачимо, що в них не було перебільшення.

В організації „Дома воспитания“ Котляревський вложив багато сил і незвичайної для тих часів теплоти, хоч і розумів завдання педагогіки де в чому вузько, в душі доби, потьмареної тінню Аракчеєва. „Дом воспитания“ готував дітей переважно для військової служби, і, як зазначає біограф „Основи“, — „по потребностям времени, в нововведениях Котляревского преобладали также всенные порядки“; але разом з тим той самий біограф пише: „котляревский весьма заботился об улучшении Дома воспитания детей бедных дворян. И после Белького, устроенные им корпуса служили образцом для подобного рода заведений“. Збереглося чимало свідств про те, що Полтавський „Дом воспитания“ справді відлягався серед подібних закладів того часу піклуванням про здоров'я і добробут дітей.¹

Саме за поліпшення „Дома воспитания“ Котляревського було нагороджено чином майора, діамантовим перснем і пенсією в 500 карб. асигнаціями по смерть. Будучи людиною нежонатю і маючи помірні потреби, Котляревський був цим забезпечений від злиднів; але, як дворянин і майор, він до смерті мусив виглядати бідним.

Поруч адміністративно-педагогічної, Котляревський приділяв чимало сил і художній діяльності. Саме в цей період свого життя він закінчив „Енеїду“, написавши дві останні її пісні — п'яту і шосту [на початку 20-х років минулого століття], але побачити їх у друку йому не пощастило — вони вийшли тільки 1842 року; це було перше видання цілої поеми і четверте — перших її трьох пісень. Крім літератури Котляревський служив в цей час ще й іншому мистецтву — театрові. „Малороссийский генерал-губернатор“ кн. Я. Лобанов-Ростовський, бувши театралом, улаштував у себе домашній театр, на якому Котляревський виступав як актор, — й з великим успіхом, нехай і в „невыскаательной и малочисленной публики“ [як каже Стеблін-Камінський]. Серйозніша театральна діяльність почалася для Котляревського за наступного генерал-губернатора кн. Рєпніна [батька Варвари Рєпніної, відомої дружніми відносинами з Шевченком]. Котляревський став директором „вольного“ [себто не державного і не кріпосного] театру в Полтаві. Для цього театру перед 1819 роком він пише дві п'єси: „Наталка-Полтавка, що й досі користується любов'ю глядача, і „Москаль-чарівник“, нині забутий, але в свій час популярний не менш, ніж „Наталка“. В історії літератури поширена думка, що приводом для написання цих п'єс була полтавська вистава „оперы-водевиля“ кн. Шаховського „Казак-стихотворец“. Ця п'єса відбиває захоплення автора українською „екзотикою“, але одночасно свідчить про трагічне незнання української мови і української історії; вона мала успіх у російського глядача, що в масі своїй не помічав мовних

¹ Один із авторів дорожніх нотаток, вміщених в „Отечественных Записках“ за 1830 р. (ім'я його невідоме — висловлювались здогадки, що це М. Гоголь), зазначає: „при гимназии находится благотворительное заведение или пансион на сто дворян, в том числе 30 пансионеров, кои платят по 250 рублей за свое содержание, пищу и учение, а на казенных отпускается по сто рублей; и за всем тем дети содержатся очень хорошо, одеты опятью в губернские мундиры, постели у них чистые, всем вешам запасной цейхгауз: секрет сей состоит в порядке и неуныпном попечении директора оного заведения Ивана Петровича Котляревского.“ — М. Степняк.

та історичних ляпсусів автора, але українці сприйняли її, як образу, „сатиру на малороссиян“, кажучи: „за наші гроші та з нас і глузують“, хоч намір глузувати навряд чи був у Шаховського. Котляревський і хотів у протигаву фальшивому відтворенню української мови та побуту дати правдиве відтворення їх,—і зробив це в „Наталці-Полтавці“ й „Москалеві-чарівнику“. Така думка знаходить собі підпору в тексті „Наталки“, де іронічно згадується п'єса Шаховського [відома розмова про театр поміж возним, виборним і Петром].

П'єси Котляревського мали виключне значення в історії українського театру. Але Котляревський зробив велику послугу і театрові російському — в складі невеличкої Полтавської трупи був за молодих років славетний діяч російської сцени М. С. Щепкін, великою мірою зобов'язний Котляревському своїм артистичним розвитком. Існує твердження, що для Щепкіна спеціально написані ролі виборного Макогоненка з „Наталки-Полтавки“ і Чупруна з „Москаля-чарівника“. В цих ролях Щепкін чарував не тільки полтавця Стебліна-Камінського, ентузіастичного й трохи наївного прихильника творчості Котляревського, але й людину з європейськими смаками—Герцена.

Цілком ймовірно, що створюючи Чупруна та Макогоненка, Котляревський справді орієнтувався на Щепкіна — тоді автори взагалі підганяли свої персонажі під можливості відомих виконавців; ще й пізніше ця традиція міцно почувалася на оперній сцені.

Театр відіграв велику роль в особистій долі Котляревського; він зміцнив його зв'язки з владними адміністраторами того часу — малоросійськими генерал-губернаторами князями Лобановим-Ростовським і Рєпніним. Обидва, а надто останній, любили Котляревського й всіляко протегували йому. Не потрібною ідеалізацією відносин Котляревського з Лобановим-Ростовським та Рєпніним було б твердження, що князі-губернатори ставилися до ма-йора — „надзирателя дома воспитания“, як до рівного; нема сумніву, що в цих відносинах були елементи панського високомірного „покровительства“. Але безперечним фактом є, що, всеж, через голову сословно-бюрократичних упереджень, Лобанов-Ростовський і Рєпнін справді шанували Котляревського, вбачаючи в ньому людину виняткових здібностей; в усякому разі, з тією принизливою роллю блязня, яку виконував Василь Кирилович Тредьяковський при вельможах Анни Іоанновни, становище Котляревського не можна рівняти; цьому свідомством — і спогади сучасників, і опубліковані листи. Мабуть, і в ставленні Котляревського до своїх „покровителів“, було чимало незалежності.

Близькість свою до двох генерал-губернаторів та до інших впливових осіб Котляревський, звичайна річ, використовував в інтересах різного покривдженого люду. Хоча зовсім і не в дусі часу було клопотатися перед „сильними світу“ за скривджених, та ще й людей „подлого состояния“. Але Котляревський клопотався. Про це пише й автор статті у лютийовому №-рі „Основи“ [„Котляревский оставил по себе память благотворительного и чистого человека. Он помещал бедных сирот в поддомовственный ему дом, несчастных почему либо поддерживать пособиями или ходатайством за них и вообще был полезен своим влиянием. До сих пор многие хвалят его благодетельным участием“], і Стеблін-Камінський [„... до

являв прибігаючим к нему цїлезніе совѣты, оказывал по возможности цїлезненную помощь, особливо умелъ быть цїлезнымъ казацкому и другимъ низшимъ сословіямъ — и словомъ и деломъ; такъ, однажды своимъ ходатайствомъ и вліяніемъ онъ способствовалъ одному изъ казаковъ возвращенію похищенной у него несправедливо собственности; все благотворительныя дїянія свои покрывалъ сумракомъ тайны“]. і навіть виразно неприхильний до Котляревського П. Куліш [Котляревський, по преданію, не разъ вступався за обиженихъ сутягами казаковъ полтавських, і домокъ его в Полтавѣ былъ извѣстенъ убогимъ челобитчикамъ“ та „все же следуетъ сказать, что общій голосъ читателей Полтавы — отъ просвѣщенного человека до едва грамотнаго казака — признаетъ за нимъ щедрость, благотворительность и готовность принять участіе в каждомъ гонимомъ несправедливо и убогомъ человеке. Имея это в виду, мы не должны быть слишкомъ строги къ Котляревскому, какъ къ литературной и общественной личности“]. Слїдъ додати, що місцѣ Котляревського в класовому і сословному суспільстві було не таке, щобъ вінъ мавъ визнає право піклуватися долею скривдженихъ; усе його ніби привілейоване становище трималося на особистій прихильності кількохъ впливовихъ осібъ, і своїмъ втручаннямъ у справи, що, власно, не підлягали його вѣдому, вінъ легко мігъ цю прихильність згубити; але такі міркування його не зупиняли. Що ж до матеріальної допомоги, то ми вже можемо бачити, що її поетъ робивъ не відъ лишківъ.

Починаючи з 1817 року доля була приязна до поета. Пенсія по смертї 500 крб. асигнаціями на рік, опріч жалування (триста крб. асигн. на рік) дозволила йому не турбуватися про завтрїшній день і не відмовляти собі в задоволенні невибагливихъ звичокъ, хоч, зрозуміла річ, не могла створити йому багатства¹. Його шанували всі шари населення: з одного боку, Стебін - Камінський свідчить, що „князь Репнинъ еще болѣе [нїжъ Лобановъ - Росовскій. — М. Степнякъ] любилъ и ласкалъ Котляревскаго, иногда посещалъ его“. Відвідування бідного чиновника хочби й майора, генералъ - губернаторомъ, та ще й княземъ — річ майже нечувана в тому суспільстві, де з такою силою діявъ „китайський“ приписъ: „чинъ - чина - почитай“. Середъ близькихъ приятелівъ поета бувъ графъ Ламбертъ, на кожне сімейне свято до якого „являвся Котляревскій, какъ самый желанный гость“. А з другого боку, за словами лютневої статті „Основи“, „Іванъ Петровичъ былъ гостеприименъ, жилъ весьма скромно, и обходился просто, в особенности с народомъ. Крестьянини или казакъ, встрѣтивъ его на улицѣ, снималъ низенько шапку и кланялся, говоря: „Здоровъ будь, пане Іване Петровичу!“ Встрѣчается ли с нимъ, бывало, женщина, и та отдаетъ ему поклонъ: „Здоровеньки були, добродію — куме!“ Даже дѣти знали его подъ именемъ кума, но общаго, потому, что онъ не отказывалъ никому изъ горожанъ, кто бы не приглашалъ его въ воспріемники. Онъ любилъ бывать въ семьѣ простолюдина, гдѣ давалъ своимъ разговорамъ просторъ, на родномъ языкѣ, приправляя бесѣду прибаутками и поговорками“. Лютневу статтю „Основи“ можна запідозріти в бажанні якомога підкреслити

¹ Вийшовши у відставку, Котляревський, звичайно позбувся жалування, але йому було призначено повну [себто належну йому за чиномъ і терміномъ служби] пенсію, опріч тієї, яку вінъ одержувавъ з 1817 року. — М. Степнякъ.

демократичні симпатії Котляревського і — за для цього — в „згущуванні фактів“, але, що факти подібних простих і приязних стосунків Котляревського з народом справді мали місце, це стверджує і Куліш, який тримався протилежної тенденції щодо Котляревського, і Стеблін-Камінський, і той візник, що віз І. І. Срезневського й розмовляв з ним [„Да разве ты знаешь его дом?“ — „Гм-с! Как не знать. Вживали к нему и генералов.“ — „Что же ты знаешь Котляревского?“ — „И видал-с.“ — „А знаешь о нем что нибудь?“ — „Да тут мальчишка — дурак скажет о нем что нибудь, и к дому доведет и собаку его по имени назовет.“] І справді візник незабаром „приласкал „Жучка“, встретившего было на лаем“]. Нарешті загально відомі дані про те, що Котляревський ще молодим поміщицьким учителем ходив переодягнений на вечорниці, вивчаючи мову і побут.

Але популярність Котляревського перейшла межі Полтави. За лютого вою статтею „Основи“ [в цій частині її дані навряд чи помилкові], Котляревський „был членом Харьковского общества любителей словесности“, в 1822 году избран членом С.-Петербургского общества любителей русской словесности“, він листувався з багатьма літераторами і вважався серед них за визнаного знавця української історії, — до нього зверталися за порадами [про це каже й лютнева стаття „Основи“, й Стеблін-Камінський]. Серед тих численних мандрівників, що відвідували Котляревського в Полтаві, Стеблін-Камінський згадує й Гоголя. Отож, цей біограф не дурно називає описуваний період життя Котляревського „лучшими годами его жизни“.

У 30-х роках це вшановане й урівноважене існування отруїла хвороба. Як каже Стеблін-Камінський, це була подагра. Вона зробила службу важкою для Котляревського, нарешті нестерпною. Року 1835, січня 31 [ст. ст.] він вийшов у відставку, — відповідне прохання про відставку подано було 16 липня 1834 року й писано, за біографом „Основи“, „уже дрожащею рукою“. Хвороба змінила характер Котляревського, хоч і щойно згадуваний біограф, і Стеблін-Камінський зазначають, що напади її поет зносив із великим терпінням. В. Пассек та І. І. Срезневський, які нарізно відвідали Котляревського 1837 року [передостаннього року його життя], також пишуть у своїх спогадах, що поет прийняв їх дуже привітно й уважливо, хоч помітно було, що хвороба знесилювала його, — „и несколько раз почтенный старик откашливал свой смех, свои красноречивые периоды“ [Срезневський]. Та, не порушуючи звичних правил гостинності, Котляревський пер у ж не шукав товариства, і майже не виходив з свого будиночка, до його помер 29 жовтня 1838 року о другій годині пополудні.

Якщо придивитися до життя Котляревського неупередженими очима, то на наш погляд, не можна буде згодитися з тими думками, ніби це було життя пересічного обивателя. Не обивательська була широчина інтересів Котляревського — історичних і етнографічних. Не обивательська була неохочість Котляревського, його байдужість до свого майнового стану, його службова чесність — та ще в ті класичні роки одвертого панування „рального“. Не обивательська була людська скромність Котляревського, відсутність пихатості в „ласкаємих“ аристократами рагуєнці часто буває більша, ніж у самих аристократів. І вже зовсім суперечить споконвічному обивательському принципowi „моя хата з краю“ схильність Котляревського втручатись в кожен

несправедливу справу, намагання виправити кожную кривду, яку доводилося йому бачити — нехай і в малих полтавських масштабах.

На жаль, біографи Котляревського, попри всю свою пошану до нього, надто уважно зупиняються на побутових подробицях і надто скупо розповідають про громадські переконання поета, обмежуючись часто загальниками на зрієць „человек ... с самыми светлыми убеждениями и безукоризненных правил“, про його художні смаки, ставлення до сучасних йому поетичних та мистецьких подій тощо. Наприклад, ми нічого не знаємо про те, як сприймав Котляревський Пушкіна, а йому ж за його довголітнє життя довелося бути свідком і перших кроків великого російського поета, і його загибелі. Через такі особливості біографічних матеріалів внутрішнє життя Котляревського лишилося не розкритим. Не відкриті підвалини тієї рівноваги, яку він проніс через своє незлеке і не шаблонне життя. Не з'ясована психологія його стільки разів описаного сміху. А дуже цікаво було б дізнатися — чи була в цьому сміхові якась частка гіркоти? Автор лютневої статті в „Основи“ каже про Котляревського, що він „разоблачал действия людей шутками, иногда язвительными, никто не был в состоянии возражать на его колкие замечания, но в то же время никто не смел быть недовольным его намеками, которые каждый слушатель относил к другому, тогда как это падало на него самого“. Навіть Стеблін-Камінський, що взагалі дає, як здається нам, постать Котляревського в надто благодушних тонах, зазначає: „вообще, его рассказы, пересыпанные солью сарказма или юмора ... привлекали к нему невольно общее внимание“. Звичайна річ, вбачати в Котляревського „видимый миру смех сквозь незримые миру слезы“ було б величезною натяжкою, але й трактувати його, просто, як забавника, безпечального анекдотиста — не можна.

За браком свідчень сучасників щодо внутрішнього життя Котляревського ми можемо вдатися тільки до його творчості, щоб реставрувати по змозі це життя. Але чи є творчість скількинебудь надійним джерелом для суджень про особу письменника? Її придатність до цього багато разів бралася під сумнів, а то й категорично заперечувалася. Проте, певні риси своєї особи письменник безперечно вкладає в твори, й тільки цими рисами він, власно, й цікавий для нащадків. Ось чому, здається нам, знаходить виправдання реставрація людського образу письменника з його творів. Цей образ — не повний, в ньому бракуватиме багатьох „але“ й „проте“, — того, чим „меж детей ничтожных мира быть может всех ничтожней он“. Але в ньому міститиметься саме те, чим письменник цінний і дорогий для нас. Подивимося ж, як вимальовується образ Котляревського в його творах.

Розкриємо „Наталку-Полтавку“. Хто герої цієї п'єси? Краще — хто по-итивні? Її герої? Бідна селянка Наталка, сирота — бурлака Микола, на-решті Петро, що був так само бідний і тільки чотирьохлітньою роботою в „дальніх сторонах“ придбав собі дешицю. Ми не розглядаємо тут питання наскільки селяни Котляревського відповідають справжнім селянам того кріпацького часу; зауважень з цього приводу було аж надто багато, й деякі з них по суті слушні, але всі вони робилися з погляду ідейних і художніх вимог, властивих не тій добі, в яку працював Котляревський, а тій добі, в яку жили його критики. Ми звернемо увагу на інше. 1820 року була на-

друкована поема „Руслан и Людмила“ — перший великий розміром твір Пушкіна. Випускові в світ цілої поеми передувало публікування уривків. І ось що пише якийсь житель „Бутырской слободы“ (так він підписався) в одному з найвідоміших тоді журналів „Вестнике Европы“, з приводу цих нових зразків поезії: „Вам известно, что мы от предков получили не большое бедное наследство [розрядка всюди моя. — М. Степняк] литературы, т. е. сказки и песни народные. Что об них сказать? Если мы бережем старинные монеты, даже самые безобразные, то не должны ли тщательно хранить и остатки словесности наших предков? Без всякого сомнения! Мы должны вспоминать все относящееся к нашему младенчеству, к тому счастливому времени детства, когда какая-нибудь сказка или песня служила нам невинной забавой и составляла все богатство познаний. Видите сами, что я не прочь от собирания и изыскания русских сказок и песен, но когда узнал я, что наши словесники приняли старинные песни совсем с другой стороны, громко закричали о величии, плавности, силе, красотах, богатстве наших старинных песен, начали переводить их на немецкий язык, и, наконец, так влюбились в сказки и песни, что в стихотворениях XIX века заблестали Ерусланы и Бовы на новый манер, то я вам слуга покорный!“ Далі цей „житель“ безпосередньо переходить до твору Пушкіна — „неизвестного пиита“, як він висловлюється, — і доходить отаких висновків: „но увольте меня от подробного описания и позвольте спросить: „если бы в Московское благородное собрание как-нибудь втерся [предполагаю не возможное возможным] гость с бородой, в армяке, в лаптях и закричал бы зычным голосом „Здорово, ребята!“ неужели бы стали таким проказником любоваться?.. Позвольте мне, старику, сказать публике посредством вашего журнала, чтобы она каждый раз жмурила глаза при появлении подобных странностей. Зачем допускать, чтобы плоские шутки старины снова появлялись между нами?“

„Наталка-Полтавка“ поставлена 1819 року, „Руслан и Людмила“ опубліковано 1820 року — доба та ж сама. Критики наступних десятиріч так само хоч і під іншим кутом зору, взяли під сумнів народність „Руслана“, як народність „Наталки“. Але ясно, що центр ваги не в тому, чи повністю пощастило Пушкіну в „Руслані“ відтворити мотиви народної творчості, Котляревському в „Наталці“ — народні персонажі; центр ваги в тому, що Пушкіну й Котляревському доводилося пливти проти течії, перемогати „аристократичне“ презирство до народу та його творчості, боротися за право народного Руслана-Еруслана та Полтавської простодішки Наталки, мати своє місце в поемі чи в опері. І саме в цьому, а не в особливості виконання, виявляється передова позиція, що її посіли біля 1820 року молоді російський лірик, якому судилося стати на верхів'я російської поезії, і військовий майор-віршик, що вписав нові сторінки в історію поезії української.

Не треба перебільшувати. Поставлено проблему було значно раніше. Ще в XVIII ст. в комічних операх та комедіях Аблесімова, Лукіна

¹ Цитовано за статтею В. Науменка „Григорий Федорович Квитка, как малорусский пиителъ перед судом критики“. К. С. 1893. — М. Степняк.

Дияжина, Верьовкіна, Матінського та ін. ми зустрічаємо народні персонажі; стиві з билін та народних книг розробляють Радішев („Бова“), Карамзін („Ілья Муромець“), Херасков („Бахариана“). Але розв'язано проблему було ні за часів „Руслана“ й „Наталки“, ні навіть значно пізніше. І як 1804 року [факт цей уже наводився в українській критиці] журнал „Патріот“ мнив одного автора [Іллїна] за те, що цей автор „выводит на сцену тех людей, которых состояние есть последнее в обществе, которых мысли, чувства и самый язык весьма ограничены, и которых дела не могут нам служить ни наставлением, ни примером“, так і 1842 року „аристократична“ публіка засудила геніальну оперу Глінки „Руслан і Людмила“ саме за народність її музичної мови [її називано „оперою для кучерів“; „Іван Сусанін“ уникнув такого засудження тільки завдяки сюжетові]. А хіба мало докорів, що нині здаються майже неймовірними, довелося вислухати Гоголеві за мипаж та мову „Мертвих душ“! Тільки з масовим приходом різночинця до літератури право „низших сословий“ на увагу письменника стало аксіомою; з цього ж моменту навколо такого права точилася боротьба. Як бачимо, ідею Котляревського в цій боротьбі було цілком певне.

Та воно виявиться ще виразнішим, коли ми зважимо на низку подробиць. Пушкін і Котляревський одночасно потрапили під обстріл „артилерії“ з табору прихильників „ідеї фразної літератури“ [за дотепним виразом В. Науменка], але боронити Котляревському довелося ділянку набагато важчу для оборони й ненависнішу для супротивників, бо вивів він в світ не князів та богатирів, а людей, що „не стидяться прясти, шити та носити воду“. „Провина“, як бачимо, куди більша.

Не досить, проте сказати, що герої п'єс Котляревського — селяни. З погляду феодала — походження й заняття визначають гідність людини, і багатий васал чи городянин в очах такого феодала не мають ніяких прав на більшу пошану; але в Росії першої половини ХІХ ст. подібна ідеологія могла зберегтися тільки в рідких випадках. Капіталістичні паростки прокинулися вже крізь товщу феодалських відносин. Багатий кріпак був „кращий“ за бідного, бо справніше сплачував оброк, а в багатого міщанина купця може доведеться й грошей позичити. Отже, коли вже робити героєм простолюдию, то принаймні багатого, — такий висновок підсовувала масова мораль тодішньому письменникові, й чимало авторів такому висновкові слідували. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко довгий час вважався за родоначальника селянської тематики в українській літературі, і справді, він малював переважно селян, і малював з любов'ю. Але справедливо зазначено [наприклад, І. Айзенштоком], що більшість його персонажів, і якраз улюблених, „були собі кріпко заможненькі“. Іншим шляхом ішов Котляревський: Наталка з Терпелихою, і бурлака Микола були — „кріпко собі не заможненькі“, а коли в Петра і знаходяться в останній дії гроші, то чи не для того тільки, щоб згідно з приписами поетики „к о м і ч н о ї опери“, щасливо закінчити п'єсу? Нехай же Терпилиха з Наталкою випадково збідніли через нерозважливість чоловіка й батька, але Микола — „сирота без роду, без імені, без талану і без приюту“, що „був у городі, шукав місця, але крізь опізнився“ і не має „ні кола, ні двора“. Такий персонаж був зовсім чужим і незвичним гостем на тодішній сцені.

Та цього мало. Справа не в тому, щоб вивести селянина, а в тому як

його вивести. Зрештою, таких аристократичних носів, що не терпіли самого духу мужицького, не так багато було серед тодішніх читачів та глядачів. Більшість була не від того, щоб посміятись з мужицької простоти, або, в кращому разі, помилуватися „екзотичними“ народними звичаями, як милувався Державін [й навіть Анакреона запрошував милуватися] „бичком“, що його танцювали „русские девушки“. А в Котляревського маємо не екзотичне милування й не насмішку; його — селяни — носії позитивних ідеалів автора, і саме, як представники селянської маси. Їх подано в аспекті типовості, вони — не виняткові явища, а просто „добрі полтавці“ [під цією географічною назвою Котляревський розуміє не полтавських городян, а мешканців Полтавської губернії, як це цілком ясно з останньої яви „Наталки“]. Але їхня правда протистоїть кривді „блудних синів“ Финтика й Возного, що вийшли з народу, але протиставляють себе народові й зневажають його. Финтик, що пишається з своєї „освіти“ погорджує матір'ю за те, що вона „в нынешнее просвещенное время одевается по старинному и носит очипок, намитку, плахту и прочие мужицкие наряды“, не бажаючи одягтися „по-городскому, ради сина такого, як я“. Цей Финтик терпить поразку в боротьбі з простою правдою нірної Тетяни й ретирується далеко не в повному порядку, поспішно визнаючи, що він „дурак письменний“; Возного ж проста правда Наталки й Петра перемагає внутрішню.

Те, що в театрі Котляревського глядач добуває, як логічний висновок із характеристики та ситуацій, те в останній частині „Енеїди“ [написаний трохи пізніше] дається безпосередньо. Один з підданців царя Латина, Венул, почавши пораду цареві раболопним тоном [неминучим і за літературною й за відповідною життєвою ситуацією]:

Підніжок твій я і підданець,
Із слуг твоїх послідній ланець,

несподівано декларує свій моральний примат:

... не погнівись

Мужича правда єсть колюча,
А панська ва всі боки гнуча.

Цими рядками спростовується можливе обмеження попередніх висновків про те, що мовляв, Котляревський в „Наталці“ та „Москалеві-чарівнику“ протиставляє „мужицькій правді“ не панів, а тих, хто пнеться в пани, не маючи на те даних. Але ставлення до панів та панської правди найяскравіше розкривається в третій частині, в славнозвісному „пеклі“:

Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.
За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли який з них приставав.

Отож, пани в пеклі на панщині! Малюнок надто виразний і треба казати якої „діалектики“ [чи не запозиченої в возного Тетерваковського?], щоб витлумачити його якимось інакше, ніж як гострий осуд кріпацтва.

І тут Котляревський мав попередників — якщо не в українському, то в російському письменстві. Хто не чув про Радіщева, про його „Путешествие в Петербурга в Москву“? Книга Радіщева видана була 1790 року і тоді ж знищена адміністрацією; третя частина „Енеїди“ писана, може, 1795 та 1798 роках. Отже, ці два явища абсолютно не подібні тоном та долею, але схожі критичною кріпацтва, майже синхронічні, і більше шансів, що провінціал Котляревський не бачив Радіщевського видання, якому шлях „от типографского станка до цензорской квартиры“ [в даному разі цензором з'явилась сама Катерина] був надто короткий; щоправда, воно поширювалося в списках. Радіщев, проте, був не один. „Ода про рабство“ [проти закріпачення українських селян] була написана В. В. Капністом, українцем [повітовим предводителем дворянства в Миргороді], що працював на російській літературній ниві 1783 р., але світ побачила тільки 1806 р. У книзі „Ироикомиическая поэма“ [Ленінград, 1933], В. Томашевський наводить уривки з надзвичайно цікавої рукописної сатири „Планіграфія“, [що значить грецькою мовою Описання заблуджених], писаної, мабуть, в останні роки XVIII ст., абож на початку XIX. Автор цієї сатири, очевидно, мав семінарську освіту, як Котляревський; за літературною кваліфікацією він був дилетантом і наряд чи володів великою природною обдарованістю, але, як вислів антикріпацької думки, його твір заслуговує на повну увагу дослідника. Формулювання „Планіграфії“ дуже чіткі, недвозначні, спрямовані не проти окремих довживань, а проти самого права володіти людьми. Навіть Сумароков, сповнений смішною дворянською пихою, вкладає в уста синиці, „що побувала в морем“, таку мову:

С крестьян там кожи не сдирают,
Деревень на карты там не ставят,
За морем людьми не торгуют.

Отже, він засуджує не тільки виключні прояви панської сваволі [„здирання шкіри“], але й явища узаконені: і юридичним законом, і побутовою мораллю того часу — як от продаж кріпаків.

Можна б навести ще певну кількість аналогічних фактів, але водночас треба підкреслити: ніякого „єдиного фронту“ проти кріпацтва наприкінці XVIII ст. в Росії не було; суспільне сумління [зрозуміла річ, маємо на увазі не шари населення, що утворювали тодішнє „освічене суспільство“] визнавало кріпацтво за нормальне явище.

Можна було б навести низку відомих імен, що мирилися з кріпацтвом, навіть боронили його. Тільки окремі одиниці прозрівали і визнавали відношення пана й кріпака, як річ не сполучну з людською гідністю, й протестували проти цих відносин. І скільки б цих одиниць не було — відношення їх до загальної кількості свідомих та несвідомих кріпосників у ті часи являло дуже незначну величину. Тим більше значення має факт, що серед цих одиниць був і Котляревський, надто, коли взяти на увагу його величезну роль в історії українського письменства [стислу характеристику цієї ролі нам ще доведеться давати].

Можливе, проте, запитання: а чи не картає Котляревський тільки окремих лихих панів, чи справді вбачає він лихо в самому інституті кріпацтва? За післяреволюційних часів під впливом вульгарного соціологізму, часто розв'язували проблему саме в такий спосіб, що в пекло Котляревський

посадив саме таких нелюдів, панів, яких засуджував навіть тодішній кримінальний суд, а до кріпосницького укладу взагалі ставився цілком лояльно.

Чи правда це? Треба сказати, що обгрунтованої прямої відповіді ми дати не можемо. За внутрішніми нахилами і зовнішнім тодішнім становищем української літератури Котляревський був перед усім автором комічних творів, а це давало невеликий простір для вислову серйозних думок. Справді, безпосереднього недвозначного заперечення кріпацтва ми не знаходимо в Котляревського; але в кожному разі нема в нього й теоретичного, принципового виправдання кріпацтва, яке знаходимо поруч осудів лихих поміщиків, у Квітки чи Гоголя.

Але є одне місце в „Енеїді“, що дає, бодай, посередню й часткову відповідь. Описавши пекло, Котляревський переходить до палацу Плутона, де міститься житло праведних; під його пером воно значною мірою набуває рис християнського раю. Сюди Котляревський помістив найбільш скривджених і занедбаних на землі і додав:

Тут також старшина правдива,—
Бувають всякі пани;
• Но тільки трохи цього дива,
Не квапляться на це вони!

Іронія цих рядків свідчить нам, що „неправдивого“ пана Котляревський вважав не за виняток, не за сумне одинокє явище, а за правило; винятком, навіть дивом є правдива старшина! Після цього, здається нам, не може бути сумніву, що відносини оцих неправдивих панів до чесних Наталок та Петрусів Котляревський не міг вважати за нормальні, що він повинен був засуджувати поспіль усі прояви сучасного йому кріпацтва. Питання може бути тільки про те, чи усвідомлював він конечність економічної перебудови суспільства, чи, може, вважав за достатнє, моральну просвіту людства, що повинна наситити новим змістом старі відносини поміж паном і кріпаком.

Але, які б не були деталі світогляду Котляревського, залишається історичним фактом, що він не завагався сказати слово про „мужицьку правду“. І це буде факт великого і відрадного значення. Той авторитет, яким користувався Котляревський у переважної більшості українських письменників, визнане цією більшістю звання „основоположника нової української літератури“,— великою мірою посилювали дійовість його народолюбства, що без жодного сумніву, впливало на багатьох наступних літературних діячів далеко за межами „Котляревщини“—нехай і у вигляді посереднього відгуку.

Закінчуючи біографічну частину нашого нарису, ми повинні визнати, що Котляревський мав певну систему моральних поглядів і тримався її послідовно. На протязі всієї історії людства такі люди трапляються не часто й незалежно від оцінки самої моральної системи заслуговують на нашу пошану. Але щодо Котляревського, то й система його, як ми бачили, має риси, що повертають до неї прихильну увагу прогресивного людства—ого ж риси рідкісні в його „жестокий век“.

II

Якщо взяти на увагу, що Котляревський жив довго [69 років], а писати почав ще за молодих років, то доведеться прийти до висновку, що написав він дуже не багато—надто, коли рахувати кількість назв, не сторінок.

Збереглися тільки чотири українські твори його: 1) „Енеїда, на малоросійський язык перелицованная“, або, за пізнішою назвою, „Вергилиева Енеїда, на малоросійський язык переложенная“; 2) „Наталка - Полтавка“; 3) „Москаль - чарівник“; 4) „Ода до князя Куракіна“. Перший з цих творів — велика гумористична поема, другий та третій — театральні п'єси, четвертий — значного розміру поезія, почасти також гумористична, жанр якої не легко визначити; в усякому разі це не зразок класичної оди.

Як майже всі українські письменники першої половини минулого століття, Котляревський іноді звертався й до російської мови; але й тут кількість назв вираховується одиницями. Варто згадати переклад оди Саффо [російський] зроблений не з давньогрецького оригіналу, а з французького перекладу Буало, але по відношенню до цього останнього дуже точний.

Крім цих творів у Котляревського, мабуть, були ще й інші. Так, існують вказівки, що він чудово переклав з французької на українську мову деякі байки Лафонтена. Один з перших українських етнографів-аматорів, він був відомий також своїми публікаціями українських пісень у тодішніх періодичних виданнях, про що двічі згадує Стеблін-Камінський; за автором лютневої статті в „Основі“, „Котляревський трудился также над собираніем народных песен и имел большой запас их. Куда это девалось? Неизвестно“. Взагалі доля рукописів Котляревського не була щаслива; тільки частина їх — через родину Стеблін-Камінських та А. В. Терещенка — потрапила до Ленінградської публічної бібліотеки; про інші рукописи Ст. Стеблін-Камінський каже: „из рассказов матери моей знаю, что часть бумаг и книг Котляревского, еще при жизни, взяты двоюродным братом его Г. Скоробогачем, которого имени и места жительства не припомню“. Чи не там загинули байки Котляревського й його етнографічні записки? Деякі нотатки щодо української мови [зокрема порівняння полтавського й чернігівського діалектів] та окремих полтавських звичаїв, втім, дійшли до нас. Збереглися також згадувані уривки з журналу військових дій та великий розміром переклад французького релігійно-містичного твору.

Отже, усвідомлюючи, що цим, певно, не обмежувалася літературна спадщина Котляревського, сучасний дослідник може оперувати тільки чотирма українськими художніми творами його.

З цих творів „Наталка - Полтавка“ загально відома й — бодай у першому наближенні — загальноприступна; „Москаль - чарівник“ попри важливі жанрові та мовні відміни все ж таки є витвір тієї ж художньої індивідуальності, тієї ж суспільної доби й тих же мистецьких смаків, що й „Наталка“. Історичних і літературних коментаріїв потребує тільки найбільший і в свій час найуспішніший твір Котляревського — „Енеїда“.

„Енеїда“ Котляревського належить до тих літературних створінь, сюжетна схема яких побудована не на життєвих фактах, відомих авторові, й не на мотивах усної творчості, а на сюжеті певного іншого зразка письменства, використаного цілком свідомо. Вперше назва „Енеїда“ була вжита славновісним давньо-римським (латинським) поетом Публієм Вергілієм Мароном [Publius Vergilius Maro], що дав цю назву своїй поемі від імени головного її героя — троянца Енея. Отже, не трудно прийти до висновку, що твір Котляревського є пародія давньоримської поеми.

Пародія використовує якийсь інший літературний твір, відомий їй

авторові й її читачам — останній момент дуже важливий: без нього пародія не може бути сприйнята, як така. Якщо нема пародійованого твору, не може бути й мови про пародію; завжди повинен існувати якийсь літературний зразок, від якого виходить її автор.

Отже, пародійний твір завжди має наочний навіть підкреслений генезис від якогось твору чи творів. Це — конче потрібна ознака у визначенні пародії, але ще не достатня. Пародія — не тільки „вивідний“ твір від іншого, а ще й комічний. Зв'язок з іншою попередньою творчістю аж ніяк не обмежується пародійним жанром; але в випадках такого зв'язку, спостереженого на творах серйозного змісту, кажуть, відповідно до міри залежності, про вплив, наслідування, запозичення, в крайньому разі про плагіат, але не про пародію.

Суть пародії в тому, що певні елементи пародійованого твору вона переносить в інше, невідповідне їм оточення, що саме і викликає ефект кумедності. Обов'язково треба, щоб пародійований твір можна було пізнати в пародії — саме по тих елементах його, що перенесені в пародію непорушно; але через те, що ці елементи зіставлені з зовсім іншими, невідповідними їм, пародія видається викривленням пародійованого твору, ніби відбитком його в кривому дзеркалі.

Ми не можемо тут обґрунтовувати теорію пародії та класифікувати її зразки; ми повинні окремо зупинитися тільки на одній її відміні, що має безпосереднє відношення до нашої теми — на так званий *травестії*.

Слово *травестія*, спільне кільком романським мовам з невеличкими фонетичними та морфологічними варіаціями, визначає переодягання; зокрема французи терміном *rôle travesti* зовуть „роль із переодяганням“ — наприклад, жінка грає чоловіка, як то часто буває в операх та водевілях. В літературі *травестією* зоветься, так би мовити, „пародія з переодяганням“; залишається непорушною сюжетна схема (але, звичайно не сюжетні подробиці!), героям залишаються їхні імена, дія діється ніби в ту саму добу, що й у пародійованому творі; але одяги, звичаї, поведінка, фразеологія героїв — все це належить іншій епосі й іншій країні; оця то невідповідність імен і мовних зворотів, сюжетних ситуацій і побутових подробиць тощо і викликає кумедний ефект у *травестії*. Для того, щоб цей ефект був якнайбільшим, треба, щоб якнайбільша була й різниця — часова, національна, соціальна — між героями *травестованого* твору й справжніми дійовими особами *травестії* [які, проте, повинні виступати під масками й іменами отих давніх героїв]; дійовість кумедного ефекту підсилюється також і тим, що *травестований* твір здебільша обирається серед творів ушанованих, авторитетних, оточених ореолом класичного, а герої *травестії* демонструються зовсім не в класичних позах. Саме всім цим вимогам *травестії* відповідає „Енеїда“ Котляревського; діють у ній античні боги, троянці, карфагенці; герої справжньої Вергілієвої „Енеїди“ зберігають свої імена; шлях їхній той самий — від зруйнованої Трої до латинської землі; але в Енея і його ватаги спід античних шоломів виразно стирчать запорізькі чуби.

Та для того, щоб цілковито схарактеризувати „Енеїду“ Котляревського, мало сказати, що вона є пародія й саме *травестія*; не можна тут обійтися без ще одного історико-літературного терміну — *бурлеск* [франц. *burlesque*]. Бурлеск — це один з видів комічного жанру в літературі та й в інших

родах мистецтва: добрим зразком бурлеску в сценічному мистецтві можуть бути виступи циркових клоунів та вистави по ярмаркових балаганах. Ціле людське життя бурлеск подає під кутом зору смішного, він не хоче рахуватися з існуванням високого й трагічного; його завдання — смішити за всяку ціну, й все для нього — матеріал для сміху. Краще сказати, це не сміх, а регіт: він не пов'язується з гнівом, болем, обуренням, як у сатирі, не ховає за собою вибачливості і навіть спочутливості до осміяного об'єкту, як у гуморі; бурлескний твір не знає й не може знати чергування кумедних моментів із зворушливими [коли таке чергування, бува, й трапляється в бурлескному творі, то це вже — всупереч поетиці бурлеску].

Поняття „бурлеск“ знаходиться в іншому відношенні до поняття „пародія“, ніж поняття „травестія“. Травестія є вид, окремий випадок пародії; кожна травестія є пародія, але не кожна пародія — травестія. Поняття „бурлеск“ і „травестія“ [не кажучи вже „пародія“] не покривають одне одного. Поширення бурлеску в літературі далеко не обмежується рамками травестії; з другого боку не кожна травестія обов'язково є бурлеск. Цей уривок з „Енеїди“ Котляревського:

Венера — молодиця зміла,
Бо все з воєнними жида,
І бите з ними м'ясо їла
І по трактирах пунш пила;
Частенько на соломі спала,
В шинелі сірій шеголяла,
Походом на візку тряслась;
Манішки офіцерські прала,
З стрійком горілку продавала
І мерзла в ніч, а в день пеклась —

є безперечно зразок травестії, бо богиню Венеру переодягнуто тут у полкову маркитанку часів Котляревського [хоч вона й залишається богинею в своїх стосунках з олімпійцями та смертними]; але нічого типового для бурлеску в цьому уривку нема. Коли б замість Венери в першому рядку його стояло якесь сучасне ім'я, — це був би зразок „жанрового живопису“. Та ось ця характеристика іншої небожительки, що її зустрічаємо на першій же сторінці поеми:

Но зля Юнона, суча дочка,
Розкудкудакалась, як квочка, —
Енея не любила — страх;
Давно вона уже хотіла,
Його щоб душака полетіла
К чортам і щоб і дух не пах —

доводить нам, що в цілому Котляревський побудував свою поему у згоді з поетикою бурлеску.

Отже, „Енеїда“ Котляревського належить до числа тих творів, що позначені дуже виразними жанровими рисами: це є твір пародійний, а саме травестійний і до того бурлескний. І саме цією своєю жанровою виразністю „Енеїда“ Котляревського примикає до довгої низки різномовних творів тієї самої назви, так само травестійних і бурлескних, що так само пародіюють класичну поему Вергілія.

Початок цієї низки поклала, здається, італійська „Eneida travestita“, що належить Ладлі [1683]; але найбільшої слави зажила французька травестія

Поля Скаррона „Virgile travesti“ [переодягнений Вергілій] та австрійського сатирика — Aloisa Блюмауера „Virgils Aeneis, oder Abenteuer des frommen Helden Aeneas“ [перша — XVII ст., друга — вже кінець XVIII, 1784]. Цими назвами далеко не вичерпується потік травестійних „Енеїд“. Майже кожна нація мала свою „Енеїду“. Російська „Енеїда“ з'явилася 1791 р. „8 песней Энеиды Вергилиевой, вывороченной наизнанку“, — автор її, Ніколай Петрович Осипов, був, головне, перекладачем і упорядником численних книжок з хатнього та сільського господарства. Але, доля російської і української „Енеїд“ — зовсім відмінна: в той час, як твір Котляревського й досі справедливо вважається за класичний, а в свій час безперечно поклав початок новому періодові в українській літературі, ім'я Осипова відомо, мабуть, тільки спеціалістам, про нього навіть не згадав у своїй чотирьох томовій „Истории русской литературы“ такий добросовісний і чужий презирливому ставленню до літературної старовини автор, як Пипін.

В якому ж відношенні до цього ланцюга травестійних „Енеїд“ стоїть „Енеїда“ Котляревського?

Цим питанням цікавиться не один дослідник. Творчість Котляревського викликала велику критичну літературу, і в цій літературі ім'я Осипова доводилося згадувати досить часто, бо подібність „Енеїд“ Осипова й Котляревського кидається в очі кожному, хто знайомиться з ними. Справа не тільки в сюжеті й схемі, для обох творів завданій зовні, не тільки в сюжетних подробицях [що, взагалі кажучи, в різних травестійних „Енеїдах“ далеко не збігаються], не тільки в низці окремих образів і порівнянь: чимало рядків одного твору здається перекладом відповідних рядків другого: зберігається не тільки зміст, а й окремі лексичні одиниці [спорідненість російської й української мов часто дозволяє це], ритмо-синтаксичний лад, навіть рими в аналогічних місцях. Такі характеристичні уривки „Енеїди“ Котляревського, як зауважний монолог Кумської Сивілли [„Борщів як три не поденкуеш“] чи славнозвісна макаронічна латинь троянців [„Енеус ностер магнус панус І славний троянорум князь“ і т. д.] знаходять собі повну [хоч набагато гірше виконану] паралель в „Енеїді“ Осипова. Такий збіг з'ясувати випадком неможливо; очевидно, або один із слов'янських авторів наслідував другого, або обидва вони наслідували якогось — спільного для обох — третього автора.

Слід вважати, що наприкінці минулого століття, за допомогою порівняльного аналізу текстів, літературна наука встановила правильну послідовність фактів в цьому питанні. Виявлено, що Осипов був взірцем для Котляревського, собі ж дуже старанно наслідував Блюмауера, поповнюючи його уривками, запозиченими безпосередньо з першоджерела [себто Вергілія]. Отже, літературна лінія простежує в такому напрямі: Вергілій — Блюмауер — Осипов — Котляревський. Вплив Скаррона на Осипова й Котляревського в усякому разі незначний; Блюмауер безпосередньо на Котляревського не діяв; під сумнів береться й безпосередній вплив Вергілія на Котляревського. Але ці висновки стосуються тільки до перших чотирьох частин української „Енеїди“, взірцем для п'ятої і шостої частини її Осипов не міг бути, бо не закінчив своєї травестії. Осипов продовжував Котельницький, але з його закінченням „Енеїди“ п'ята й шоста частина поеми Котляревського мають мало спільного. Генезис цих двох частин ще не досить з'ясований й ці висновки, здобуті аналітично, знайшли собі остаточне підтвердження вже в недавні часи, після

опублікування листа Котляревського до Гнєдїча; з цього листа ясно, що Котляревський почав свою поему біля 1795 року, коли „Енеїда“ Осипова була вже чотири роки як видана.

Але, коли незаперечним фактом є, що Котляревський наслідував Осипова, то чим же пояснюється той факт, що „учня“ пам'ятають і цінять ще й досі, а „вчителя“ забули вже настільки міцно, що навіть і в російській історії літератури його, за рідкими винятками, тільки й згадують — якщо не з приводу Котляревського, то разом із Котляревським? Звичайна річ, наслідувач може дати твір незрівняно вищий від наслідуваного; останній був потрібний йому лише для того, щоб опертися. Відомо, що Пушкін для своєї геніальної „Русалки“ використав окремі сюжетні елементи й деякі ситуації популярної фантастичної опери того часу — „Днепровская русалка“ [яка, зрозуміло, нічого спільного немає з оперою Даргомижського, побудованою на Пушкінському сюжеті], що з літературного боку була явищем більш ніж другорядним. І коли в площині послідовності часу й причинності ми повинні визнати пріоритет Осипова, то в площині художньої оцінки — співвідношення між Котляревським і Осиповим цілком протилежні. Передусім [як це вже не раз відзначалося] Котляревський дав справді українську трагестію Вергілієвої поеми; але в чії костюми переодягнені троянці Осиповим — лишається невідомим: росіян? але вони нічим спеціально не нагадують — ні міських мешканців, ані селян. А в поетиці трагестії важливе значення має саме місцевий, національний колорит, що контрастує з античним¹. Інтересна в цьому розрізі одна подробиця [на неї також звертала увагу критика]: поруч класичних імен, в одному контексті з ними Котляревський уживає багато щиронародних, іноді навіть місцевих полтавських; так, цар Латин, умовляючи Турна відмовитися від Лавінії, радить йому:

А лучше якби в ум ти взяв
І занедбав мою Лавісію;
Чи трохи в світі панночок?
Ну, взяв би Муньку або Прісію,
Шатнувся то в сей то в той куток,
В Івашки, Мильці, Пушкарівку,
І в Будища і в Горбанівку,
Тепер дівчат хоть гать гати.

Осипов найчастіше вживає штучні алегоричні імена, на взірць Провора чи Пролаза, поширені в тодішній літературі, але зовсім невідомі російській дійсності.

Далі основний художній засіб Осипова — карикатурне перебільшення. Чималу данину віддав йому й Котляревський — така вже поетика бурлескного жанру! — але поруч з цим в його „Енеїді“ є така сила яскраво поданого побутового матеріалу, що існує навіть спеціальна розвідка М. Сумцова: „Бытовая сторона Энеиды“; побут у Осипова, якщо не лічити численних пиятик — здебільшого змальовано в тьмяний і умовний спосіб. Варто зіставити [що вже й було зроблено критикою] бенкет в Дідони, як його зображують Осипов і Котляревський; в останнього маємо виразний і уважний реалістичний малюнок, зроблений з розумінням усієї ваги колоритної деталі, і

¹ Окремі уривки, забарвлені місцевим колоритом, у поемі Осипова все ж такі є, але їх дуже небагато. — М. Степняк.

коли б не Вергілієві імена героїв,—ніщо не нагадувало б тут про трагедію і бурлеск. Це вдала картина в дусі фламандської школи [яку так любив Котляревський], що малює гостинне частування в старосвітській українській заможній родині. Осипов здолав тільки гіперболічно зобразити страви:

[„Пуд с десять окорок вестфальский, С большую башню сыр голландский, Жаркого часть был целый бык. На пироге ж или паштете Китайся цугом хоть в карете, И с свиной был у них кулич“¹].

Котляревський знає секрет афоризму — чимало його рядків зробилося приказками; ще автор лютневої статті в „Основі“ наводить 16 прикладів. Нічого подібного не могло би статися з нехарактерними, блідими рядками Осипова. До того ж і мова Котляревського незрівняно ближча до народної, незрівняно природніша.

Нарешті, можна сперечатися і брати під сумнів, чи завдавався Котляревський якимось свідомими ідейними настановами, коли писав „Енеїду“, але заперечувати, що Котляревський мимохідь висловив у своїй поемі чимало думок, які для свого часу і свого оточення були й новими й прогресивними — і до того ж висловив влучно і гостро — заперечувати це, кажемо ми, значить сперечатися з фактами. Осипов, що служив у секретній поштової експедиції й був перекладачем тайної канцелярії, одне ім'я якої викликало жах і ненависть, присвятив свій твір офіцерові І. С. Шешковському, синові славнозвісного ката С. І. Шешковского, й у посвяті запевняв його, що не має ніякої іншої мети, як тільки „людську скуку разгонять“; його сучасники, зрозуміла річ, об'єктивніше могли відповісти, чи виконав він це своє завдання, але щодо відсутності якихось інших елементів, крім „шутовського“, — то тут Осипов, здається, не збрехав. Від трагедії й бурлеску не можна вимагати глибокодумності, але навіть і в невдачні рамки цього жанру Котляревський — свідомо чи несвідомо — вложив набагато більше змісту ніж Осипов.

Яка причина такої переваги Котляревського над Осиповим? Безперечно Котляревський був значно талановитіший; у художній діяльності індивідуальний момент важить надто багато; але все ж таки в цьому полягає не вся вага питання — принаймні в даному разі. Справа ще в тому, що Осипов мав перед собою тільки одне джерело — обдарованого злободенного фейлетоніста, яким по суті був Блюмауер, і якого Осипов наслідував, не розмірковуючи, чи не втрачають весь сенс дотепи й натяки віденського мешканця на російському ґрунті; те, що Осипов приправляв Блюмауера Скарроном і погано перетравленим Вергілієм, не рятує справи. Котляревський безпосередньо користувався Осиповим — джерелом ще менш поважним; але в нього було й інше джерело — усна українська творчість, почасти безпосередня народна, почасти створена про-

¹ Не треба, проте, уявляти Осипова графоманом. Певні літературні здібності він мав: вірш його не поганий і в „заумній мові його Сивіла є забавні словосполучення [напр., скручинить всю свою изб'дку И улетило слоодити]“ хоч відповідне місце у Котляревського й барвистіше й різноманітніше з мовного боку. Дехто з літературно-освічених сучасників йому — напр., Карамзін, — визнавав у поемі Осипова певні вартості; в одному відношенні на нашу думку, Осипов справді вищий від Котляревського — в нього розвиненіші почуття природи, деякі його пейзажні моменти не позбавлені виразності, як це відмічав ще Карамзін. В останні часи ставилося навіть питання про вплив Осипової „Енеїди“ на „Руслана й Людмилу“ Пушкіна. М. Степняк.

шарками, близькими до народу. Зовсім самостійним, щодо траґедійних джерел виступає Котляревський у третій частині поеми, натомість матеріалом для нього стають апокріфи, народні перекази, казки, легенди, духовні вірші. Яка б далека не була для нашої доби ідеологія цих джерел, для свого часу вони були відбитком світогляду, згустком етичних поглядів народу; далеко не все в них було скомпоновано „зверху“, шкільними вчителями риторики й пітики; багато чого зароджувалося справді в народній гушці, висловлюючи справжні тодішні вірування й чаяння трудящого люду; що вони не збігаються з теперішніми — інакше й не могло бути за законами історії. І саме чи не через стик із стихією народної творчості „пекло“ — це єдине велике місце поеми, де бурлеск підноситься до сатири?¹

Та „пеклом“ не обмежується вплив усної творчості на „Енеїду“. Усній творчості задовго до Блюмауера й Осипова відома була травестія — в віршах й „ораціях“, складених, головне, мандрованими дяками та „спудеями“ тодішніх вищих шкіл. Тільки травестувалася тут не „Енеїда“, а — як це не дивно — біблійні й євангельські теми. Це не були антирелігійні твори — для цього вони передусім надто добродушні; біблійні й євангельські персонажі не висміюються — вони саме „переходять“ в свитки та хустки й набувають образу українських козаків та дівчат. От, наприклад, твір на тему „Вигнання з раю“. Бог каже Адамові:²

„Пшов же вон, поганий з раю! Об'ївся яблук—аж сопеш! Оттак ти доглядаєш гаю, без поспиту, що хочеш то і рвеш? І ти їди, небого, [до Єви]. прости, Адам тебе щоб доглядав, а щоб не сміла яблук красти, так я Адамові нагайку дав“.

Чи не нагадує нам біблійний Єгова в трактуванні цієї „орації“— Зевса з „Енеїди“ Котляревського? Та цього мало. Наведена цитата свідчить тільки про невідповідність стилістики темі; можливо пояснювати наведений уривок просто як плід художньої незвиненості, а не свідомого бажання утворити кумедний ефект. Але в інших вірші звільнені з пекла праотці просто змальовані запорожцями — точнісінько, як троянські втікачі з „Енеїди“: вони

„посідавши, розмовляли дещо, бач, про старину в Січі, як колись гуляли; парубки в м'яча іграли, деякі ж у жуга; дивні пісеньки співали, малі ж діти — у kota. Тут Давид гуслі підстроїв — козацької як деронув! Тут уже ніхто не встояв, і неживий би скакнув... Як тільки вчує святий Афет, що вже гусельки бринчать, як схопився, як махнеть!“ — та й інші за ним „брали навприсядки, били трепака, забивали підківками гопака, попотіли так, що сорочка аж хлющить“, аж поки не присоромила їх Сарра, й тоді вони давай „чухрать до раю“. Чим не троянці в Котляревського?

Тут всяку всячину іграли,
Хто як і в віщо захотів;
Тут інші журавля скакали,
А хто од дудочки потів,
І в хрещика і в горюдуба,
Не раз доходило до чуба,
Як загулялися в джуга.

¹ Цим пояснюється і величезний успіх у читачів „Енеїди“ саме цієї, третьої частини, про що свідчить екземпляр парпуриного видання „Енеїди“, який зберігся в бібліотеці Харк. Обл. Правління СРПУ. Перші сторінки видання взагалі добре збереглися, тимчасом як сторінки третьої частини дуже потерпіли — пошарпані і до чорноти затерті пальцями читачів. — Ред.

Цей приклад та взагалі матеріал, щодо „орацій“ взято з статті Оле-сандри Єфіменко: „Котляревский в исторической обстановке“, надрукованої в „Вестнике Европы“, 1900, март. — М. Степняк.

Зрозуміла річ, деяких подробиць, властивих творові Котляревського, в „ораціях“ не було — стримував все ж таки піетет до описуваних сюжетів; Котляревський від піетета, щодо Вергілієвих героїв, звичайна річ, був вільний.

Олександра Єфіменко, навівши чимало вдячного для порівняння матеріалу, в своїй інтересній, хоч де в чому і спірній, статті „Котляревский в исторической обстановке“, додає далі: „Разумеется, здесь не может быть и речи о заимствовании или подражании: речь идет лишь о том, что художественная индивидуальность Котляревского сложилась в духовной атмосфере, какою жила масса малорусского народа, и сама „Енеида“, несмотря на ее чуждую оболочку, есть плоть от плоти и кость от костей народного творчества“. Було б дуже интересно простежити зв'язок Котляревського з окремими певними зразками усної творчості, а може й шкільного письменства XVII — XVIII ст.; в літературі згадувалася уже легенда про Марка Проклятого, з приводу „Пекла“; не менш інтересно визначити й межі цього впливу, вказати на характер користування усною творчістю й характер її переробки в Котляревського; та це все далеко виходить за межі нашої статті. А що зв'язок між усною творчістю й Котляревським справді існує, як це вказували в свій час і Єфіменко, й ще деякі дослідники — це, сподіваємося, для читачів уже ясно. Осипов дав Котляревському загальні травестійно-бурлескні традиції, сюжет [не тільки схему, а й низку подробиць], вірш, нарешті, окремі словесні формули; від усної творчості в Котляревського колорит, методи реалізації травестійних рецептів, побутово-мовний реквізит; ідейні елементи твору, які безперечно в ньому є, належать самій індивідуальності Котляревського та тому суспільному ґрунтові, на якому ця індивідуальність зросла.

До цього, безперечно, треба додати яскравий талант Котляревського, що, може, більше, ніж усі інші фактори, забезпечив його творам тривкий успіх. Кожне видання „Енеїди“ швидко робилося рідкістю — його розхоплювали; драматичні твори Котляревського мали величезний успіх, не тільки на Україні, а й у Росії, на столичних сценах.

В чому ж полягає значення Котляревського для української літератури?

— Велике значення Котляревського полягає в тому, що він перший успішно застосував народну українську мову для завдань розвиненого письменства; він є основоположник української літературної мови. Бо які б важливі відміни не існували між мовою Котляревського й мовою Тичини чи Корнійчука, — в основі своїй, фонетичній, морфологічній та значною мірою лексичній, — це та ж сама мова, побудована на народній українській. Звичайна річ, мова „Енеїди“ не тотожна народній; ми не вказуємо тут на деякі промахи Котляревського, напр., незвичні народній мові морфеми, а говоримо саме про те, чим мова Котляревського свідомо відрізняється й повинна відрізнятися від народної. Остання не знає ні Трої, ні „нікчемної зводниці Ціцерської“, ні Орфея, згадуваного в „Оді до князя Куракіна“, ні монахів, що за них мав спокутувати в пеклі мудрець філософ. У тім то різниця між Котляревським і його попередниками в письменстві та в усній творчості, що перші будували літературну мову переважно не на народній основі, останні користувалися готовою народною мовою в тих межах, які вона дозволяла, Котля-

ревський же з народної мови почав будувати літературну, придатну для всіх завдань культурного суспільства.

У цій винятково важливій справі роль ініціатора належить, безсумнівно, Котляревському і даремно дехто намагався не заперечувати. Подібні заперечування звичайно обґрунтовуються: 1) існуванням українського письменства до Котляревського; 2) існуванням української усної творчості; 3) вказівками, що поруч „Енеїди“ існували одночасно з нею й навіть раніше [у середині XVIII ст.] інші українські зразки в тому же жанрі. Однак існування попереднього Котляревському українського письменства й усної творчості не зменшує заслуг автора „Енеїди“; що ж до третього аргумента, то можна відповісти ось що. В мистецтві, як ніде інде, має значення практичне розв'язання проблеми. Треба не тільки знайти вірний шлях, а й дати життєздатну продукцію, цим шляхом ідучи. Ось чому в російській літературі новий період її починається не з Тредьяковського, а з Ломоносова.

А якщо ми згадаємо, що Котляревський перший застосував до української поезії панівну нині силаботонічну систему віршування, що він же заклавав фундамент українському театрові, в сучасному розумінні цього слова, коли, нарешті, згадаємо його народолюбство, то побачимо, що заслуги його перед українською літературою величезні.

Степан Крижанівський

ШЕВЧЕНКО І КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

Перед 100-річчям з дня смерті І. П. Котляревського та 125-річчям з дня народження Т. Г. Шевченка, цікаво прослідкувати лінії зв'язків геніального майстра художнього слова Т. Г. Шевченка із найвидатнішим його попередником в українській літературі І. П. Котляревським.

І. П. Котляревський перший написав свою перелицьовану „Енеїду“ живою українською мовою і цим поклав початок могутній, багатій животворними соками народної творчості українській поезії, першим своєю „Наталкою - Полтавкою“ поклав основи нового українського театру. Якраз цього року минає 140 років з часу виходу перших трьох частин „Енеїди“ та 120 років з часу написання „Наталки - Полтавки“ і „Москаля - чарівника“. Своїм знанням народного життя і народного побуту, непідробленим гумором, блискучою мовою своїх творів, надзвичайно близькою до народної, гуманним спрямуванням своєї творчості Іван Петрович Котляревський зробив невимрущим у поколіннях своє ім'я.

Та справжнім основоположником нової української літератури, тим, хто з такою нечуваною до нього силою поетичного таланту висловив найглибші думи і сподівання народні, хто поставив українську літературу в ряди передових європейських літератур, хто перший підняв голос за „рабів німих“ і на сторожі коло їх поставив слово, глибоко народним поетом був — Тарас Григорович Шевченко, і тому святкування 125-річчя з дня народження його стає справді всенародним торжеством братніх народів Радянського Союзу.

Велика роль і значення І. П. Котляревського в тому, що він своїми творами полегшив появу велетенської постаті Шевченка, допоміг йому знайти шлях до невичерпних джерел народної творчості.

Краще всіх у свій час значення І. П. Котляревського зрозумів саме Тарас Григорович Шевченко, називаючи Котляревського своїм батьком і присвятивши йому чудовий елегійний вірш „На вічну пам'ять Котляревському“. Вірш цей написаний в рік смерті І. П. Котляревського свідчить, що вже тоді, тількищо звільнившись від кріпацького ярма, знав і любив молодий Шевченко його твори, які тепер у нас, у країні визволеного народу, звучать ще більш свіжо і яскраво, ніж сто літ тому.

В овіяному теплотою і пошаною вірші Т. Г. Шевченко зве Котляревського соловейком і цей традиційний епітет перегукується з словами невідомого творця „Слова о полку Ігореве“, що звертається до свого старшого собрата і вчителя з словами: „О, бояне, соловію старого времені“. Шевченко, розкриваючи алегоричний образ соловейка, говорить:

Недавно, недавно у нас на Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк неборака, сиротами кинув
І гори, і море, де перше витав.

Молодий Шевченко з далекого Петербурга перший поніс своє іскро —
метне слово, як вінок, на могилу Котляревському, і сміливо перейнявши на
себе роль наступника його в українській поезії, називав І. П. Котлярев-
ського своїм батьком:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Пока сонце з неба сєє,
Тебе не забудуть.

Цей вірш — не одинока згадка у Т. Г. Шевченка про Котляревського.
Не один раз і по-різному повертався він до постаті Котляревського і кож-
ного разу у висловлюваннях його звучить пошана до першого українського
народного поета, любов до його поетичної спадщини, розуміння тієї видат-
ної ролі, яку відіграли твори І. П. Котляревського у процесі розвитку
української літератури.

У повісті „Артист“ Шевченко так пригадує „Енеїду“ Котляревського:

„Давно, дуже давно, колись, ще в парохіальній школі, читав я тайки, щоб не дізнався
вчитель, знамениту „Енеїду“, Котляревським перелицьовану, і...

„Коли чого в руках не маєш,
То не кажи, що вже твоє“. (IV, 22).

Оці два рядки так глибоко ввійшли в мою пам'ять, що я їх дотепер часто повторю і при-
тосовую ...“

В другій повісті своїй, у повісті „Близнець“ Т. Г. Шевченко з м'яким
гумором і симпатією змальовує Котляревського. Відомо, що десь 1845 року
Шевченко, виїхавши у подорож по Україні, побував у Полтаві. Докладних
відомостей про його перебування там немає, але залишилися малюнки бу-
диночка, в якому жив Котляревський, та собору, біля якого стоїть будинок
Ще показує, що Шевченко цікавився і докладно вивчав усі місця, зв'язані з
ім'ям Котляревського.

У повісті „Близнець“ він подає докладний опис будинка і його вну-
рішнього вигляду, а також змальовує і самого Івана Петровича. Один з ге-
роїв повісті —

„Дізнавшись у швейцара, де живе найстарший їх начальник (швейцар показав йому ма-
леньку хатинку на горі проти собору: „Там, мовля, живе наш найстарший“), Степан Марта-
нович мовивши: „Дякую за науку“, й попростував до хатинки. Коло воріт його зустрів висо-
кий, худорлявий дідок у білому полотняному халаті і в простому плетеному брилі“ ...

Шевченко-прозаїк, показуючи далі, що Котляревський любив розмо-
вляти з простими людьми, допомагав їм, всіляко підкреслює симпатичні, бла-
городні риси І. П. Котляревського.

„Таке піклування про свого ученика, сподобалося авторові перелицьованій „Енеїді“, бо
був не хто інший, а сам Іван Петрович Котляревський. Авторіві славетної пародії, що
робив усе благородне, яким би способом воно не виявлялося, дуже сподобався мій добрий
удасій. Він запрохав Степана Мартиновича в пекарню і посадив на лаві, а на другій, в кінці
полу, сам сів і мовчки милувався збоку обличчям Степана Мартиновича“.

Певно Шевченкові добре були відомі такі деталі біографії І. П. Котляревського, як участь останнього у рукописному журналі „Муха“. Один із героїв повісті „Близнець“:

„Вата охристин свій тижневик і щоденник, ідучи слідом за своїм добродієм Іваном Петровичем Котляревським „Оренбурзькою Мухою“.

„Небіжчика Котляревського „Полтавська Муха“ була справдешня блжолла, а це тільки невинне наслідування самої тільки назви. Ця муха ні на яку підлість чи низкість людську не нападала, як от Полтавська“.

Очевидно, в час відвідин Шевченком Полтави ще жили люди, які досить близько знали Котляревського, бо у повісті „Близнець“ ми знаходимо цілий ряд важливих маловідомих біографічних моментів. Ще в одному місці згадує Шевченко про Котляревського:

„В Полтаві зайшов він поклонитися хатині небіжчика Івана Петровича. Зустріли його молодий, досить незграбний чоловік та сіпа Гапка. Одправивши паняхиду за упокой душі свого добродія, сумний виїхав він з Полтави, благословляючи пам'ять доброго чоловіка“.

Безперечно, тут змальовано в белетристичній формі особисті враження самого Т. Г. Шевченка.

Шевченко повставав проти українських панів, які видавали себе за прихильників українського письменства і самі дещо пописували, що не заважало їм тяжко експлуатувати „меншого брата“, над яким вони в своїх писаннях проливали крокодильчі сльози. Саме їх мав на увазі Т. Г. Шевченко, коли в передмові до другого видання „Кобзаря“ 1847 року писав:

„Прочитали собі по складах „Енеїду“, та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків“.

Цілком ясно, що тут Шевченко спрямовує полемічний вогонь не проти самої „Енеїди“, а проти цих облудних „любителів“ „рідної малоросійської словесності“.

Українські буржуазні націоналісти, маскуючись лівою фразою, намагалися спалювати творчість Котляревського, прикладаючи до нього ідіотське визначення: „дворянсько-поміщицький письменник“, одночасно картаючи і великого спілця українського народу Тараса Григоровича Шевченка за те, що він нібито ідеалізував „поміщицького письменника Котляревського“.

Буржуазні націоналісти за вульгарно-соціологічними схемами ховали від наших читачів справжню суть творчості Котляревського, її глибоку народність, гуманність. Те, що Котляревський був „почетителем богоугодних заведень“ і мав чин майора — це померло разом з ним, а в народній свідомості залишилися назавжди блискучі сцени „Наталки - Полтавки“ і „Москаля-чарівника“, залишилася „Енеїда“ з її гострою сатирою на сучасний йому лад і за ці твори ми шануємо пам'ять І. П. Котляревського, як визначного письменника-реаліста.

Не дарма на пам'ятнику Котляревському у затишній, зеленій Полтаві сяють золоті слова великого поета:

... Тільки слава
Сонцем засіяла.
Не вмере кобзар, бо навіки
Його привітала.

Постійна симпатія, з якою говорив і писав Т. Г. Шевченко про І. П. Котляревського, доводить, що він прекрасно розумів значення Котляревського для української літератури, зокрема для його власної творчості. Цю високу оцінку поділяє і вся Радянська Україна, яка гідно відзначає 100-річчя з дні смерті І. П. Котляревського.

Ю. С.

ШЕВЧЕНКО ПРО ПУШКІНА

ЗАМІТКА

З усіх світових поетів Шевченко ставив на окреме місце великого російського поета Александра Сергійовича Пушкіна. Він його знав, любив надзвичайно і перечитував постійно. Багато поезій знав напам'ять і охоче, з піднесенням, їх перечитував знайомим і друзям. Ось, як про це розповідає в своїх записках Панько Куліш:

„На останці свого віку раз - у - раз просить було [Шевченко] прочитувати йому наші кобзарські думи, мов на відході душі. Слухав було Тарас і не наслухається ... Отож нарівні з рідним епосом любив Тарас ... тільки Пушкіна. Розігрівши духа свого думами кобзарськими, почитує було напам'ять новоруського Гомера, Піндара, Софокла, не знаючи, як і ціну йому вложити за його пишне слово ...“

Між перлинами пушкінського стиха, згадував Тарас і промовляв напам'ять частіше над усі інші стихотвори про Міцкевича ... Великий Кобзар, виявляючи свої восторги над Пушкінським стихотвором, ... промовить його увесь напам'ять, та й воскликне: „[Ех ...] стиха то не заметиш“.

Поруч з поезією про Міцкевича Шевченко особливу увагу приділяв поемі Пушкіна „Анжело“. Ця річ, прочитана чи прослухана, в молодих годах, 20 років майже „мулила“ Шевченкові, поки кінець - кінцем не наштовхнула його на думку написати поему „Сатрап і Дервіш“. [Задум не здійснено]. Вперше Шевченко познайомився з названою поемою Пушкіна у вітальні свого вчителя Карла Павловича Брюлова року 1839, про що й оповідає в автобіографічній повісті своїй „Артист“.

„За чаєм Карло Павлович прочитав Пушкінського „Анжело“ і розповів, як покійний Александр Сергійович просив його намалювати портрет його жінки і як він з місця відмовив; бо жінка його косоока. Він пропонував Пушкіну намалювати портрет з нього, але Пушкін відмовився. Незабаром поет помер, не залишивши нам портрета. Кіпренський намалював його, як якогось джигуна, а не поета“.

Не зупиняючись на цих біографічних подробицях, слід зауважити, що з особливою силою „Анжело“ став „мулити“ Шевченкові року 1857. Про це маємо дві нотатки в „Журналі“ поета від 19 червня і 14 грудня. „В ожидании утра я ... построил каркас поэмы вроде „Анжело“ Пушкина, перенеся действие на Восток“.

Мигадаємо, що і проект поеми записаний в „Журналі“ 1857 р. і спогади в повісті (1856) про читання у Брюлова Пушкінської поеми були продуктом чергового читання Пушкіна, пишемо чергового, бо Шевченко кожного

разу, коли тільки була до того нагода, незмінно брався за Пушкіна. Так під час трусу 27 квітня року 1850 у Шевченка були виявлені і відібрані такі книжки: „Ветхий Завет“ — біблія, о подражании Хресту, две книги Шекспира, две книги полного собрания произведений русских авторов, две книги произведений Лермонтова, „Евгений Онегин“ Пушкина“.

Позбавлений книжок Шевченко, природна річ, був змушений утримуватись від читання Пушкіна в ці часи, в роки заслання. Та ось із столиці летять чутки про звільнення поета. У відповідь на це на столі поета знову з'являється Пушкін; під час чергового перечитування його і народжується, як уже зазначено, план нової поеми — на зразок Пушкінського „Анжело“. Мине ще кілька часу, і Шевченко на волі. Тепер журнал його рясніє записами про Пушкіна. Він його перечитує, слухає в чужому читанні, дивиться на сцені і щораз знов повертається до нього. Ось ці записи у вже згаданому тут „Журналі“.

„Сегодня 12 декабря [1857] видел я на сцене „Станционного смотрителя“ Пушкина. Я был всегда против переделок, и эту переделку пошел смотреть от нечего делать. И что же : переделка оказалась самой мастерской переделкою, исполнение неподражаемо“.

„12 января. Заехал к Бабкину на квартиру, взял у него Пушкина и Гоголя и повез к Пнуновой. Прочел ей „Сцены из рыцарских времен“, и отогрел губернаторским холодом обвевную душу. Она прочитала мне „Каменного гостя“...“

„18 мая 1858. Великий друг мой [Щепкин] по просьбе графини прочитал монолог „Скупого рыцаря“ Пушкина“.

Любить Тарас Григорович Шевченко також цитувати О. С. Пушкіна, що робить і в „Журналі“, а особливо в повістях, мемуарна побудова яких дає простір і для міркувань і для спогадів; ось ці міркування і спогади Шевченко часто висловлює, посилаючись на чудове пушкінське слово.

„Ми були тоді бідні, але невинні як діти. Боже мій, боже мій! Куди поділись ці світлі, ці золоті дні. Куди поділась прекрасне сім'я непорочних натхнених юнаків.“

Иных уже нет, а те далече,
Как Сади некогда сказал“.

(Повість „Прогулянка ...“)

або :

„Дивлячись на цей тихий мир природи, я почував у своїй стурбованій душі солодкі заспокоючі мрії.“

... Не для волнень, не для битв —
Мы родились для вдохновений,
Для звуков сладких и молитв ...“

Вірші Пушкіна не сходили мені з язика, поки ми не під'їхали до села“. [Там же].

Запис 21 червня 1857 року у щоденнику Шевченка — „Журналі“ — починається віршами із VI глави „Евгения Онегина“:

„Вперед, вперед, моя история,
Лицо нас новое зовет“...

ТОВАРИШІ ЧИТАЧІ І БІБЛІОТЕКАРІ!

Державне Літературне Видавництво звертається до Вас з проханням надсилати Видавництву свої відзиви на випущені ним книги і твори, друковані в місячникові „Літературний Журнал“.

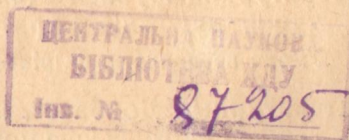
Відзиви та зауваження читачів з приводу прочитаних творів художньої літератури враховуються в роботі Видавництва над книгою й беруться до уваги при складанні видавничих планів. Відзиви читачів надсилаються письменникам, для яких вони мають велике значення в їх дальшій роботі.

У відзивах просимо написати свою думку про книгу, давши оцінку тематики, змісту і художніх якостей твору.

Товаришів бібліотекарів просимо організувати надсилання читачівських відзивів про книги, а також інформувати Видавництво про те, які книги (автори, тематика) користуються найбільшим попитом у читачів.

У відзивах бажано зазначати прізвище, ім'я, адресу, місце роботи і професію.

Відзиви просимо надсилати на адресу: Київ, Пушкінська вул., № 8, Держлітвидав.

В. о. редактора П. Ходченко.

Секретар редакції М. Гільов.

Директор Ст. Крижанівський.

Техкерівник С. Білокінь, Коректор І. Галактіонов,

Друкарня ім. М. В. Фрунзе, Харків, пров. Фрунзе, 6. Уповноважений Харк. Облліту 674. Зам. 869. Тираж 5200. 7 1/2 друк. арк. Пап. ф. 62x94—38 кг. 3 1/4 пап. арк. В 1 друк. арк. 61.256 літ. Авт. арк. 11. Здано в роботу 19/X-38 р. Підписано до друку 20/XI-38 р.

ДЕРЖАВНЕ ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО

Київ, Пушкінська вул., № 8

ВІДКРИТО ПРИЙОМ ПЕРЕДПЛАТИ НА 1939 РІК

**НА ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІ ВИДАННЯ—ОРГАНІ
СПІЛКИ РАДЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ.**

„Літературна Газета“. Виходить 5 раз на місяць. Висвітлює питання літератури і мистецтва.

Умови передплати: на рік 15 крб., на 6 міс.—7 крб. 50 к.

„Радянська література“. Щомісячний журнал, який друкує нові твори українських радянських письменників і переклади з кращих творів письменників братніх республік.

Умови передплати: на рік—30 крб., на півроку—15 крб.

„Літературна критика“. Щомісячний журнал історії і теорії літератури і мистецтва.

Умови передплати: на рік—24 крб., на півроку—12 крб.

„Літературний журнал“ (виходить в Харкові). Літературно-художній і критичний місячник.

Умови передплати: на рік—24 крб., на півроку—12 крб.

„Литературный Донбасс“. Виходить 8 раз на рік російською і українською мовами. Друкує твори письменників Донбасу, України і братніх республік Союзу

Умови передплати: на рік—12 крб., на 6 міс.—6 крб.

Передплату приймають всі райбюро „СОЮЗПЕЧАТИ“ поштові філії та листоноші, філії та уповноважені КОГІЗа, а також безпосередньо ДЕРЖЛІТВИДАВ

Своєчасно передплатуйте літературно-художні періодичні видання цим забезпечиться безперебійна та акуратна приставка і

